

ФАРАБИТАНУ

FARABITANÚ

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ӘЛ-ФАРАБИ ОРТАЛЫҒЫ

ФАРАБИТАНУ

Оқу құралы

FARABITANÚ

Oqu quraly

Алматы
«Қазақ университеті»
2019

ӘОЖ 1/14(075)

КБЖ 87я73

Ф 23

Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультетінің Ғылыми кеңесі және Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен (№5 хаттама 27 маусым 2019 жыл); әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы Республикалық оқу-әдістемелік кеңесінің оқу-әдістемелік бірлестігімен білім беру ұйымдарында пайдалануға ұсынылады (№2 хаттама 24 мамыр 2019 жыл)

Пікір жазғандар:

философия ғылымдарының докторы, профессор *Д. Раев*
философия ғылымдарының докторы, профессор *Ғ. Құрманғалиева*
философия ғылымдарының докторы, профессор *А. Құрманғалиева*

Жалпы редакциясын басқарған

философия ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Алтаев**

Авторлар ұжымы:

**Ж. Алтаев, Ә. Құранбек, Л. Асқар,
П. Сүлейменов, Ш. Әлиев, С. Қайратұлы**

Ф 23 Фарабитану: оқу құралы / Ж. Алтаев, Ә. Құранбек, Л. Асқар [және т.б.]; жалпы ред. басқ. Ж. Алтаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 140 б. ISBN 978-601-04-4172-9

Оқу құралында әлемдік өркениеттің ұлы ойшылы Әбу Насыр әл-Фарабидің философиялық мұраларындағы терең өмірлік даналық, гуманизм және энциклопедиялық ғылыми ілімі қарастырылады.

Ойшылдың өмір сүрген дәуірі, «Екінші ұстаз» дүниетанымын қалыптастырған тарихи жағдайы туралы егжей-тегжейлі баяндалып, әл-Фараби философиялық мұрасының отандық философиялық және ғылыми ойға ғана емес, сонымен қатар мұсылман, еуропалық өркениеттерге қосқан үлесі туралы айтылады.

Оқу құралы барлық талаптарға сай жазылып, бакалавр, магистранттар мен PhD докторанттарға және әл-Фараби ғылыми мұраларына қызығушы ғалымдар мен көпшілік оқырман қауымға арналады.

© Авторлар ұжымы, 2019

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2019

*Әбу Насыр Мұхаммад ибн Мұхаммад
ибн Тархан ибн Ұзлағ әл-Фараби
ат-Түркидің 1150 жылдығына
арналады*

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ.....	9
ФАРАБИ ТУРАЛЫ ЭССЕ.....	13
1-тарау. ТҮРКІ-ИСЛАМ ӨРКЕНИЕТІНІҢ СӨНБЕС ШЫРАҒЫ	23
1.1. Түркілердің әлемдік өркениетке қосқан үлесі	23
1.2. Әл-Фараби өмір сүрген дәуір	34
1.3. Әл-Фараби дүниетанымының түркілік бастаулары	43
1.4. Ислам философиясының қалыптасуы	56
1.5. Әл-Фараби және ислам философиясы	61
2-тарау. ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫҚ МҰРАСЫ	67
2.1. Философиялық жүйесі.....	67
2.2. Ғылымдар жіктелімі	73
2.3. Логика ғылымы.....	79
2.4. Музыканың үлкен кітабы.....	86
2.5. Қайырымды қала туралы.....	92
2.6. Дін мен философияның арақатынасы туралы	98
3-тарау. ӘЛ-ФАРАБИ: ШЫҒЫС ПЕН БАТЫС СҰХБАТЫ	103
3.1. Шығыс пен Батыс сұхбатындағы әл-Фараби мұрасы	103
3.2. Әл-Фарабидің орта ғасыр христиан философиясына ықпалы.....	109

4-тарау. ҚАЗАҚ ФАРАБИТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ	115
4.1. Қазақстандағы фарабитанудың қалыптасуы.....	115
4.2. Әл-Фараби орталығының өткені мен бүгіні	122
ҚОСЫМША	127
МУЗЫКА ТУРАЛЫ ҮЛКЕН КІТАП.....	127
БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ ТІЗІМ.....	137

КІРІСПЕ

IX–XX ғасырлар аралығында қазақ топырағынан қаншама ғұлама ойшылдар шыққан. Түркі-ислам өркениеті Жүсіп Баласағұн, Ахмет Иассауи, Махмұд Қашқари секілді шоқтығы биік рухани тектес жандарды дүниеге алып келді. Ғасырлар толқынында Абай мен Шәкәрім салған жол қазақ философиясын өзіндік ұлттық ерекшеліктермен жаңа сапалық дәрежесіне көтере білді. Мұны өз тіршілігіміздің тарихы екендігін есімізге түсірсек, ата-бабаларымыз қалай өмір сүргенін, қалай ойлап, қалай күн кешкенін білуге деген құмарлығымыз қарапайым таңсық шеңберінен шығып кетеді. Біздің ұлттық ой-санамыздың төл бастауы да – осылар. Аталған тарихи тұлғалар мен ғұламаларды бір-бірінен бөле-жара қарастырудың өзі өте қиын. Әйткенмен осынау ұлылардың ішінде Отырардан шыққан философ Әбу Насыр әл-Фараби мұрасына осы кітабымыз арналып отыр.

Әл-Фараби мұраларында ұлттық кодымыздың бірегей жауһарлары сақталған. Қазақ топырағынан шыққан ғұламаның еңбектерінде ғылымның барлық саласына қатысты ізденістер мен зерттеулер жазылған. Ал осындай бірегей тұлғаның ғылымдағы ғұламалық сипаты, қазақ философиясының дамуына шешуші ықпалын тигізері анық.

Әл-Фараби заманы – оймен өрілген дәуір, ислам мәдениетінің алтын ғасыры. Әл-Фараби антикалық философ Плотин мен Платон академиясының жетекшісі болған Прокл метафизикасы, космологиясы және ислам дүниетанымы негізінде эманация теориясының іргесін қалады. Ислам дүниесінде алғашқылар қатарынан Платон «Республикасы» негізінде «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастарын» жазып шықты.

Әл-Фараби – әлемдік философия тарихында өзіндік орнын алған кемеңгер философ. Ойшылдың әлемдік өркениетке қосқан үлесі орасан зор. Тарихи деректер әл-Фараби аудармалары арқылы көптеген көне грек философ ғалымдарының мұралары мирас болып бізге жеткенін баяндайды. Әл-Фараби – XI–XVII ғасырлар толқынында Батыс дүниесіне беделге ие философ ретінде танылған, XIX ғасыр ортасынан батыстық зерттеушілер назарын өзіне қайта аударған ақылы асқан ойшыл. Ұлы өркениет философы Әбу Насыр әл-Фарабидің рухани әлемі адамзат өркениеті мен рухани құндылықтарының биік шыңдарының бірі екендігі сөзсіз.

Біздер ойшыл мирастарының қазақ халқының дүниетанымы мен мәдениеті үшін маңызы күн өткен сайын артып келе жатқанына көзімізді жеткізіп отырмыз. Шынында, әл-Фараби мұралары өз дәуірінен озып, қазіргі адамзат баласының игілігі үшін қызмет етуде. Ғұлама философиялық ілімдері арқылы түркілік ойлау мен дүниетаным мүмкіндігінің қаншалықты жоғары және жан-жақты екендігін әлемге паш етті. Тіпті, философтың Батыс өркениетіне ықпалы «Еуропалық ренессанс» дәуірінің басталуына алып келгені белгілі. Көрнекті ақын, қоғам қайраткері Олжас Сүлейменовтің

ұйымдастыруымен 2010 жылдың 18 қарашасында Францияның Париж қаласындағы ЮНЕСКО-ның Штаб пәтерінде «Әл-Фараби және Еуропалық ренессанс дәуірі» Бүкіләлемдік философия күні аясында халықаралық дөңгелек үстел болып өткені соның дәлелі.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті 2014 жылы университетіміздің құрылғанына 80 жыл толуына орай, бірінші әл-Фараби форумын өткізген болатын. Ізгілікті бастама университет өмірінде тұрақты дәстүрге айналды. Ғұламаның 1145 жылдығына орай философтың бірқатар еңбектері қайта өңделіп, өте сапалы деңгейде «Добродетельный город», «Бақыт туралы кітап», «Книга о музыке», «The book of mind», «Книга об аль-Фараби», «Книга о разуме» тақырыптарында жарық көрді. Кітаптар фарабитанушы ғалымдар Ағын Қасымжанов пен Мұқаш Бурабаевтың ғылыми редакторлығымен шығарылған кітаптарының негізінде құрастырылды. Әл-Фараби сияқты ғаламдық тұлғаның еңбектері біршама уақыттан бері әлемнің көптеген ғалымдары тарапынан зерттеліп келеді. Біздің еліміздегі зерттеулер осы үлкен үдерістің жалғасы десек те болады.

ЖАҚЫПБЕК АЛТАЕВ,
философия ғылымдарының докторы, профессор,
Әл-Фараби орталығының директоры

ФАРАБИ ТУРАЛЫ ЭССЕ

ТӘУЕКЕЛ

Эссе

Көк сарайдың нақ төрінде бойын тік ұстап, қасқайып отырған қапсағай денелі, кең маңдайы жарқырап, ашық жүзі ойға шомған Ыдырыс ад-Дәулі Рустани Сұлтан алдына келіп жығылған екі жаушыға назар да салған жоқ. Ол көптен бері өз ойымен өзі болып үнсіз қалған. Қабылдауында отырған уәзірлері мен сарай қызметкерлері томсырайып көздерін сарайдың еденінен алмай бастарын төмен салып кетіпті.

– Тұрындар! – деп бұйырды Ыдырыс Сұлтан.
– Әл-Фараби қайда?..

Орындарынан атып тұрған жаушы жігіттер Сұлтанның не дегенін толық ести алмай қалып еді. Бес күн, бес түн ат ауыстырып шабудан талмаған қос жаушы әбден шаршап-шалдыққан болатын. Олардың «біз білмедік» дегеннен басқа айтар жауаптары жоқ екенін аңғарған Сұлтанның егде тартқан уәзірі ілгері жылжып:

– Мен сөйлейін, Сұлтан... – деді.

– Саған да кезек келер, – деді Сұлтан оған жақтырмай қарап.

– Сөйле, жаушы!..

– Ұстаз үйінде, мәртебелі Сұлтан!..

– Неге менің алдымда емес?..

– Оны білмедік!? – деді орта жастағы алпауыт жаушы жігіт.

– Кім біледі?..

Ешкім үндеген жоқ.

– Әл-Фараби менің шақыруыма не жауап берді?.. Соны айтыңдар... Сұлтан дауысын көтерді. Жаушылар тағы да үнсіз қалған.

– Алтынмен аптап, күміспен күптеймін, тек менің Сұлтандығымның байрағы астында болсын дегенімді дұрыстап жеткіздіңдер ме?.. – деді Сұлтан.

– Жеткіздік, Сұлтан ием.

– Сонда Ұстаз не деді?..

Жаушы жігіт жауап қата алмай бөгеле берді.

– Сөйле! – деп бұйырды Сұлтан. Дауысында енді зіл бар еді.

– Мені парсы да, йахуди де, араб та, өзімнің түркі тектес сұлтандарым да байрақтарының астына шақырған. Бармадым. Мен ешқашан ешкімнің байрағының астына тығылып жан сақтауды ойлаған емеспін. Сұлтанның ниетіне алғысымды жеткіздіңдер. Тәңір разы болсын!.. Ұстаздың айтқан сөзі осы, Сұлтан ием... – деп бөгелді жаушы жігіт.

– Сыйымды қабыл алды ма?..

– Алтыныңызды кері қайтарды. Жаушы жігіт өгіз терісінен тігілген қомақты жол дорбаны иығынан алып жерге қойды.

– Алтыннан неге бас тартты?! Сұлтанның дауысы енді ызғарлы шықты. Жаушылар үнсіз.

– Сөйле!.. Жаушы, сөйле!..

Сөз ұстаған алпауыт жаушы жігіт тайсалмастан:

– Бостандық, ақшаға сатылмайды... – деді Ұстаз, Сұлтан ием...

– Бостандықпен ол не істемек сонда?..

– Тәңірі сүйген адам ақшаға да, билікке де қызықпайды, – деді Ұстаз.

– Енді неге қызығады?

– Ешнәрсеге... Тек Тәңірге жалбарынып жан сугарады деді.

– Маған тағы не сәлем айтты?.. Ыдырыс Сұлтанның ақшыл жүзі түнеріңкі тарта берген.

Жаушы жігіт жөткірініп алып, байсалды даусымен сөз бастады. Бұл терең сөз еді. Терең сөзді жеткізуге ерікті көңіл әм ер жүрек керек еді.

– Сұлтанға мына сөзімді жеткізіндер, – деді ұлы ұстаз, Сұлтан ием... – деп бөгелді жаушы жігіт. – Өмірімнің көбі өтіп, азы қалған тұста, қиырға көшіп, жалғыздық деген жалмауызға жалбарынып жапа-жалғыз жатып өмірімнің мәні болған еңбектерімді аяқтамақпын. Тәңірден соны тілегем. Тәңірім тілеуімді берер тұста, күндік тірлігіңе бір дирхемді жеткізсең тілеуіңді берейін, – деді. Мен келістім. Тәңірім тілеуімді берді. Ыдырыс Сұлтанның сөз төркінін ұғатынын маған жазған хатынан таныдым. Ал, керісінше, сөзімді ұқпаса, – жаушы жігіт бөгеле берді. – Әбу Насыр Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Тархан ибн Ұзлағ әл-Фараби әт-Түрки үшін Тәңірден тілеу тілесін! Сұлтаның менің айтқанымды істесе Тәңір оған да жол сілтер. Сұлтанның ісін баянды қылуын Тәңірден мен де тілеп жүрермін. Осы сөзімді жеткізіндер. Қалғаны Тәңірдің қолында. Сұлтанның ықыласында.

Жаушы жігіт басын төмен салды.

– Бара беріндер!.. – деді Сұлтан. Екі жаушы жігіт шегінген күйде есікке беттеді. Сарбаздар сондарынан ерді. Ақылшы, кеңесші уәзірлері Сұлтанның бұйрығын күтіп бөгелген еді, Сұлтан оларға да қолын сермеді.

Кең сарайда Сұлтан жалғыз қалған. Әл-Фарабидің жауабы Сұлтанды тығырыққа әкеп тіреп тастап еді. Әкесі Бекзат Сұлтан әл-Фарабидің «Мемлекет басшысының нақыл сөздері» деген кітабын басына жастап оқығанын көзімен көрді. Әкесі әл-Фарабиді ардақ тұтты. Бірақ ұзақ ғұмырында Ұстазбен бірде-бір рет дастархандас бола алмапты. Сол өмірінің өкініші болып өтті. Әл-Фарабидей ғұламаға қоятын сұрақтарым көп деуші еді. Ол кезде жас Сұлтанның жанын еш сұрақ қинамайтын. Ал қазір бұны да жауабы жоқ көп сұрақтар қинайды. Ұзақ түндерді ұйқысыз өткізеді. Терең өзеннің ағысына қарап күн кешеді. Қалың ормандай сұрақтар жанына бұғалық болып бұралған, жанды жеген. Тәнді әлсіреткен. Сонан да ұлы Ұстаздың қасында болуын қалаған Ыдырыс Сұлтан Ұстаздың басына еңсесі биік үй салдырып, жай-күйін жөндеп ерекше ырысты жағдай түзегісі келген еді. Ыдырыс Сұлтан Шығыстың ұлы Ұстазын әркім де қасында ұстағысы келетінін білетін. Солардың алдын алғысы келген. Бірақ ол көріпкел ниеті болар емес. Уақыт-теңізде еркін жүзуді қалаған әл-Фараби басына байлық емес, бостандық тілепті, ат басындай алтынды емес, жезден соғылған дирхемді таңдапты. Бір күніме бір дирхем жетеді дейді. Соны қанағат тұтам дейді. Бұл қасиеті тәуекел еді. Тәңірге табынған адамның сөзі еді. Тәңірдей бұ дүниенің де, о дүниенің де ризығын қатар тілеген иманды сөз болатын. Тәңір оған тілеуін беріпті. Ана-жердің құшағынан патшалар кеткенде олардың алтын, күміс табақтары қоса кетеді. Өкінішке орай, Патшалар өздерін өлмейтіндей, алтын көзелері де мәңгі қолдарынан түспейтіндей көрінеді. Көңіл қартаймайды деген осы. Бұл Ана-жерде билік еткен барлық, патшалардың басынан

өтер трагедия болатын. Олар бұл дүниеде мәңгі Тәңір ғана екенін естерінен шығарады. Адам-пенде мұхит толқынында көпіршіген көбік қана. Ол көбік су бетіне көтеріледі де, лезде суға тұншығып жоғалады. Қас қағым сәттік қана, фәни тірлік. Қуанышы келте, қайғысы қалың тағдыр-тірлік. Адам-көбіктің өмірі бір ғана келте жолға сыяды. Ол міне: Туды. Сүйді. Өлді. Он үш қаріп. Қан қызыл құмның бетінде қалған құмырсқа табан қысқа жол. Қып-қызыл құмда өрекіген жел тұрса құмырсқа табан жолдың елесі де қалмайды. Қан қызыл құм жұтқан алып кеңістік үнсіз. Ыдырыс Сұлтан Шығыс Ұстазының «Ақыл мен Ғылым кітабын» оқыған. Адам үшін басты құндылық Ақыл мен Тәңір деп жазған сөзін жүрегіне ұялатқан. Соңғы кезде Араб аспанының астында ұлы Ұстаздың терең ойларын оқыр, оны жүрегіне жеткізіп ұғар кісі бар ма екен деген ойға жиі берілетіні бар...

Ертеде Адам-пенде Пайғамбарларды пір тұтатын еді. Бара-бара пенде Пайғамбарларды сыйлаудан да қалды. Өйткені олардың сөздері біреуге жан берсе, біреуді от боп өртеп түсіретін. Пайғамбарлар дәуірі таусылған соң-ақ жер бетіне нағыз Ойшылдар мен нағыз Ақындар көтерілді. Ал дәл қазір жер бетін жалған пайғамбарлар, жалған ойшылдар, жалған ақындар жайлап алған. Нағыз Пайғамбарлар, Ойшылдар, Ақындар ұмыт қалды. Дүние қалай-қалай шайқалады құдай-ау! Ондайда пенде әлекке түседі. Ойшыл сабыр сақтайды. Сол сабыр сақтайтындардың бірі – әл-Фараби. Тәңірге табынған, ақыл иесі Адамды құрметтеген ұлы Ұстаз. Ал дәл қазір жалған Пайғамбарлардың, жалған Ойшылдардың, жалған Ақындардың заманы екеніне Ыдырыс Сұлтанның көзі анық жеткен. Сонан

да жалғыздың жанын жеген әл-Фарабиді қасына ұстап бауырына басқысы келген. Бірақ ол ойы іске аспайтынына көзі енді анық жетіп отыр. Шығыстың ұлы Ұстазының қалауы Бостандық болыпты.

Байлық, емес, билік емес, Бостандық.

Байлық та – зындан.

Билік те – зындан.

Адамға керегі Еркіндік екен. Сол ғана ма?.. Ана-жерде пенде өзіне не керегін білмей-ақ өтер-ау?!

Байлық пен Билікке тұншығу азабын Байың да, Патшаң да көрге түсер тұста ғана пайымдар. Адам нені болса да кеш ұғады-ау, – деп ойлады Сұлтан.

Ыдырыс Сұлтан ғұлама ғалымның жан тебіренісін ұқты. Дәл таныды.

Өзі де толғанды.

Қайғылы ойға берілді.

Ұйқысыз түн өткізді.

Таңертең сарай адамдарын түгелдей алдына шақыртты.

– Шығыс ұстазы әл-Фараби бостандықты қаласа, біз адамгершілікті таңдайық. Ұлы ұстаз әр күніме бір дирхем жұмсаймын депті. Ал біз Ұстаздың бір дирхемі ешқашан таусылмас үшін дұға оқиық. Ғалым әл-Фараби менің тілегімді қабыл алмады. Реніш жоқ. Ал біз ғалымның таңдауын құрметпен қабыл алайық. Өйткені ғалым Әбу Насыр Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Тархан ибн Ұзлағ әл-Фараби ат-Түрки – Шығыс ғылымының алауын әлемге асқақтатқан ұлы тұлға. Ол маған терең білімімен һәм қайыспас қайсар мінезімен ұнады. Оған кеше сіздердің де көздеріңіз жетті. Солай ма?..

– Жетті!.. Жетті!.. Жетті!.. десті сарай білгіштері.

– Ұлы Ұстазды араб халифатында ұнатпайтын қалың орта бар.

- Бар... Бар... Жетеді... Дұрыс!.. Дұрыс!..
- Не үшін екенін білемісіздер?!.
- Жоқ. Біз білмейміз...
- Сіз айтыңыз!.. Сіз айтыңыз!.. Сіз айтыңыз!..

- Әл-Фараби өз өмірінде адамның бақытқа жету жолдарын талмай іздеуден қайтқан емес. О дүниеде бақыт болса көрер, бірақ адам Ана-жердің үстінде бақытты болуы керек. Ғалымның көксегені адам бақыты. Бұл – ғажайып адамгерлік ұмтылыс.

Ыдырыс Сұлтанның ақиқатқа толы ойларын жұрт ұйып тыңдауда. Олар Сұлтанның ойлы сөздерін тосқан.

- Тәңір Ана-жерге пайғамбарларды жіберудей жіберді. Бірақ біздер оларды көре алмайтын, сезе алмайтын мақұлықпыз. Біз саңырау, мылқау, соқырмыз ғой... Атымыз бен түйеміз бәйгеден келсе қуанамыз. Бүкіл сахараның халқын шулатып той жасаймыз. Біздің еңбек істейтін күнімізден той тойлайтын күндеріміз көп. Таусылмайтын той. Той өткен соң-ақ таусылмайтын өкпе. Таусылмайтын қызғаныш. Таусылмайтын араздық қалың өрттей қаулай жөнеледі. Ұяттан қан қызыл құм қызарады.

Бүгін Араб Халифаты дағдарыс үстінде. Шығыста «ауруын жасырған өледі» деген сөз бар, сонан да біз қашанда ақиқатқа асығуымыз керек. Ақиқат шабан қозғалатыны туралы да ұлы ұстаз бізді ескерткенін ұмытпайық. Әл-Фараби тірі тұрғанда Шығыс мәдениетінің оты өшпейді. Әлемді жаратқан Тәңірге һәм адам ақылына сенуді бізге сеніп тапсырған ұлы Ұстазды құрмет тұтайық! Бүгін Шығысты әлемге танытатын жалғыз ғана тұлға бар, ол – әл-Фараби. Тәңір соны қолдасын! Бізге дауа тауфық берсін. Тәңірден ұзақ ғұмыр тілемейік. Ол ессіздік болар. Тәңір сені күнәларың үшін ұмытып ұзақ

жолда жалғыз қалдырса азап шекпеймісің? Олай болса, Тәңірдің бізді ұмытпауын тілейік. Тәңір біздің рухымызды уақытында өзіне қайтарсын. Ал біз Шығыс даналарының еңбектерінің мәңгі жасауын тілейік.

Жеті күн өткен соң жаушы жігіттер Ыдырыс Сұлтанның отты сөзін Дамшыққа жеткізді. Отыз жеті күн өткен соң Дамшықтан шыққан атақты саудагер Әбу Мәлік керуені Әбу Насыр әл-Фарабидің сөзін түйенің қомына, аттың жалына жауып, шешеннің тіліне орап, бүкіл араб сақарасына, парсы тауларына, үнді орманына, қытай жазығына, ұлы Ұстаздың Отаны Дешті-Қыпшақ даласына жеткізді. Сол сөз міне!

Құс қанаты майырылмауға, адам ақылы тозбауға жазсын! Ғұламасын, Ерін, өжет ұлдары мен қыздарын қадірлеген ұлт ешқашан Ана-жердің төсінен жоғалып құрып кетпеуге жазсын! Атамекеннің болашағын терең ойлап, Отаны үшін жанын садақаға салған Асылдары түгесілмесін! Патшалар азбауға, әулиелер алжымауға, қызметкерлер бауқеспе ұрыларға айналмауға жазсын! Мен елімді де сүйдім. Жерімді де сүйдім. Отаннан қымбат дүние жоқ. Отан Адам жанынан да қымбат екен. Содан туған елдің, түтіні түзу ұшуы үшін қас батырлар Отанның бақытын көздеп ары мен намысы үшін жандарын қиған.

Туған Отырарын есіне түсіріп, көңілі қобалжыды. Көкейін тескен зарлы жыр жолдары төгілді.

Сол жыр міне!..

Қашықтасың, туған жер – қалың елім,
Не бір жүйрік болдырып жырау деген.
Шаршадым мен, қанатым талды менің,
Шаңыт жолға сарылып қарауменен.

Кері оралмай жылдарым жатыр ағып,
Қасіреттің жасына көз жуынар.

О, жаратқан, көп неткен ақымағың,
Құм сықылды тез ысып, тез суынар.

Зиялы аз бір тұтам тіршілікте,
Әкімдікке күллісі жүгіреді.

Көкірекпен сезініп, күрсінші көп,
Жаным менің түршігіп, түңіледі.

Жер жаһанды арабтың, қан қызыл құмындай
сырғанаған жалған сөз билеп бара жатты. Адалдың
аузына құм құйылды, арамның араны ашылды. Адал
арамға, арам адалға теңелді.

Аспан айналып жерге түсті.

Күн тұтылды.

Жер-Ана күңіренді.

Жанар таулар атқылады.

Теңіз жағасынан асып-тасқан топан су Ана-жер-
ді жұтып жатты.

Тәңір ғана үндеген жоқ.

Мен де үнсізбін.

Тәңір Ана-жерге қайтып пайғамбарлар түсір-
мейді. Пенде соқырға, саңырауға, мылқауға айнал-
лып болған. Ана-жерге Тәңір енді өзінің ақ туын
түсіреді. Соқыр көретін, саңырау еститін, мылқау
сөйлейтін болады.

Ағарған ақ аспанның қақ төріндегі аппақ күн қан
қызыл құммен шағылысады. Аппақ күннің астында
тас талқан болған қызыл тақыр көлбей жатыр. Сол
қан қызыл тақыр үстінде үнсіздік орнаған. Сол
қан қызыл тақырды таптап маңғаз түйе керуені
қозғалады. Олар асқақ түрік ғалымының құнсыз
еңбектерін Бағдаттан алып Египеттің, Сирияның,
Палестинаның, Константинопольдің, Испанияның,
Ливияның, Эфиопияның кітапханаларына апара

жатыр. Енді Шығыстың кітап сақтайтын барлық қоймаларында бұл қолжазбалар құрметпен сақталатын болады. Ана-жер тірі кезде данышпандары жоғалмайды. Кәдімгі адамдардың игілікті, рахымды істері де жер бетінен жоғалып кетпейді. Жүрегінді Тәңірдің сөзімен суғар да, Тәңірмен бірге болуға ұмтыл. Ана-жердің қасиет-қадірін таны, Ана-жер тірегің екенін үк!

Әл-Фараби бабамның ұлы еңбектері елінің есінде мәңгі сақталсын, әм ұрпақтан ұрпаққа қасиетті сөздері қазақ ұлтының өлмес белгісіндей санада беруге жазсын!

Ал Тәңірім тәрбиелеген Адам ұлы Әбу Насыр Мұхаммад ибн Мұхаммед ибн Тархан ибн Ұзлағ әл-Фараби ат-Түрки – мәңгі ғұлама! Сен соны жадыңнан шығарып алып жүрме қазақ ұланы.

Жетпіс жыл бойы қара жерді таптап жүріп, бүгін ғана ұлы ұстаздың терең ойларына бойлай еніп жаны жадыраған, замандар толқынында бабамыздың сөздерінің мәні мен мәнісінің шатасып кетпеуін, әр кесек ойының қалтарысына сәуле түсіріп, сол ойды анық ұғуға жан салып Ұстаздың рухына барша мейіріммен бас иген.

Роллан СЕЙСЕНБАЕВ

1-тарау

ТҮРКІ-ИСЛАМ ӨРКЕНИЕТІНІҢ СӨНБЕС ШЫРАҒЫ

1.1. Түркілердің әлемдік өркениетке қосқан үлесі

Сөзіміздің басында түркі халықтарының ұлы тарихын объективті пайымдау негізіндегі қазақ рухының өркендеу мәселелері қарастырылады. Бұл мәселені зерттеу – өркениет пен мәдениет тарихына қосылатын үлес қана емес, қазақстандық патриотизм тәрбиесі үшін өте маңызды, әсіресе бүгінгі таңдағы жаһандану мен космополитизм дәуірінде біз үшін өте қажет дүние. Бұл жақын арада ғана тәуелсіздіктеріне қол жеткізген және ұлттық тарихы мен ұлттық біртұтастығын айқындауға тырысып жатқан түркі халықтары үшін үлкен маңызға ие. Мұндай жағдайда өз тамырын, өткенін, өзінің шынайы тарихын білу маңызды мәселеге айналуда. Бұл біздің халық үшін тек өткен тарихын білу ғана емес, сонымен бірге сол тарих тезіндегі оның ұлы рухын оятуға қажет. Бұл еліміздің әлемдік қауымдастықта өзінің лайықты орнын алу үшін де қажет.

Мұны қалай жүзеге асыруға болады деген орынды сұрақ туындайды. Осыған қатысты тарихта көп-

теген мысалдар бар, мысалы, мемлекет саналы түрде оянып, мол энергияны ел мүддесі үшін ұйымдастырып, бағыттай білген. Бұл тұрғыда тарихтағы кейбір халықтардың қандай да болмасын, бір идеяның негізінде ұлы істерді тудырғаны туралы мысалдарын еске түсірсек те жеткілікті. Егер әлемдік тәжірибеге сүйенетін болсақ, мұндай мысалдар аз кездеспейді. Ұзақ жылдар бойы саналы түрде мемлекет тарапынан насихатталған америкалық тәжірибені еске түсірелік. «Америкалық арман» – бұл жүз пайыз америкалық болып, жүз мың доллар табыс тауып, зәулім үй тұрғызу деген сөз, яғни бақуатты америкалық болу. Осы «америкалық арман» идеологиясын мемлекет мәдениет, өнер, әдебиет, кино және тағы басқа тетіктер арқылы рухани тұрғыда қоғамдық санаға ықпал етті.

Қытай халыққа анық және түсінікті мақсаттарды жариялай отырып, қарыштап дамуда. Қытай жетекшілерінің сөзі мен ісі бір-бірінен алшақ емес. Халық алға қойған мақсаттардың орындаларына нық сенеді. Қытай халқы күн өткен сайын күнделікті тұрмыстарының жақсарғанын сезінуде. Қытай философтарының пікірінше, Қытай қоғамындағы жеткен жетістіктер мемлекет басшыларының идеология мен бизнестің негізі етіп, үш философиялық концепцияны басшылыққа алғандығының арқасы. Бұл концепциялар – Лао-цзының даосизмі, Құңфүдзы ілімі және Сун Цзының соғыс теориясы. Өзара тұтастықта олар тұрақтылық, тепе-теңдік пен табыстылықты білдіреді.

Жапония өз реформаларына негіз етіп «Біз, бәріміз – бір отбасымыз» философиясына негізделген ұжымшылдық идеяларын алды. Олар өз тәжірибелері арқылы нарықтық қатынастар жүйесі батыс-

тық капитализмнің негізін қалаушылар ұсынған индивидуализм принципімен ғана емес, сонымен бірге ұжымдық негізде де табысқа жетуге болатындығын дәлелдеді. Жапондықтар өз экономикасын ұжымдық принциптерге негіздей отырып, Азия мемлекеттерінің арасында алғашқылардың бірі болып таңғажайып табысқа кенелді. Сондай-ақ олар аз уақыт ішінде көптеген еуропалық дамыған мемлекеттерді қуып жетіп қана қойған жоқ, көптеген негізгі параметрлер бойынша оларды басып озды. Жапондықтар ұжымдағы татулықты және ұжымдық рухты әрқашан насихаттап жүреді. Осы тұрғыда жапон мемлекетінің басшылары, корпорация жетекшілері өз халқының ерік-жігері мен «самурайлық рухын» үнемі мақтанышпен насихаттайды.

Біздің алдымызда да біршама міндеттер тұр. Мақтануға тұрарлық не бар бізде? Қандай табысымызбен мақтана аламыз? Осы жағдайда қалай болу керек? Халықты, оның рухын, жігерін немен оятуға болады?

Біздің алдымызда бір ғана мақсат тұр – ол Бірінші Президент Н.Ә. Назарбаев айтқандай, болашақты бірге жасау, соған аянбай тер төгу. Қазақстан мемлекетін әлемдік деңгейге көтеруге атсалысу. Өз басыңның және Қазақстан халқының әл-ауқатын жақсарту. Жеке мүддені мемлекет мүддесімен топтастыру. Тарихи тәжірибе көрсеткендей, үлкен жетістіктерге тек қоғам алдында тұрған келелі мәселелерді шешуге халықтың шығармашылық күшін бағыттай білген, басын біріктіріп, ұйымдастыра алған мемлекеттер ғана жете алды. Бұл халықтар өз тарихын, дін, психология, мәдениетінің ерекшеліктерін пайдалана алды. Батыстық демократия модельдері тек еуропалық кеңістікте ғана қанат

жайып, өркендеді. Тек батыстық мәдениет пен діни ерекшеліктерге негізделген демократия түрлері ғана жемісті бола білді.

Қазақстан үшін, қазақ ұлтының рухын жандандыру міндетін шешу үшін, ең алдымен, өзіміздің шынайы тарихымызды, мәдениетіміз бен дінімізді терең пайымдап, сезінуіміз қажет.

Тарих, мәдениет, дініміз қандай? Әлемдік өркениетке қандай үлес қоса алдық? Төл философиямыз бен психологиямыздың ерекшеліктері неде? Біздің ойымызша, тек осы сұрақтарға жауап табу арқылы ғана қазақ рухының қайта түлеуі турасында әңгіме қозғауға болады. Бұл тұрғыда, ғалымдардың пікірінше, түркілердің әлемдік өркениет пен мәдениетке қосқан үлесі өте зор. Түркілердің өркениет пен мәдениет қазынасына қосқан үлесін жіктеп, қысқаша атап өтелік.

Тарих саласында соңғы бірнеше онжылдықтарда мәдениеттанушылар мен археологтардың сенсациялық жаңалықтары көрсеткендей, сондай-ақ көптеген атақты әлемдік түркологтардың еңбектерінен түркілердің әлемдік деңгейдегі бай тарихы бар екендігін енді ғана біліп жатырмыз. Біз оқитын ресми тарихқа келетін болсақ, онда төл тарихымыздан гөрі басқалар туралы көп жазылған. Бұл турасында Мұрат Уәли былай деп ақиқатын жазады: «Бумын қаған мен Кенесары ханға қарағанда, біз көне Рим императорлары мен Киев Русінің княздары жайлы көп білеміз. Алыстағы жапон самурайлары туралы, Жоңғар шайқасында ерлік көрсеткен батырларымызға қарағанда көп білеміз. Олимп құдайлары мен Көне Грекия батырлары туралы әрбір адам хабардар, ал тәңіршілдік туралы хабарымыз жоқтың қасы. Шетелдіктерге арналып жасалатын сый-

кәделеріміздің өзі Қытайда жасалады. Қазақ халқының соңғы 200 жыл өміріне көз жүгірте отырып, өзіміздің тарих көшінен әлдеқайда артта қалып қойғанымызды көреміз. Бұл ұлы көшпенді халықтың Ресей қарамағында, түз далада арып-ашып жүрген кезіміз болатын. Бірақ 3 мың жылдық тарихы бар ұлы көшпенділер үшін бұл 200 жылдық тұлдыр түкке тұрмайтын нәрсе».

Шындығында, бүгінгі таңда белгілі болып отырғандай, өз тарихымызды толықтай қайта қарастырудың арқасында түркі халықтарының, соның ішінде қазақтардың да лайықты бай тарихы болғандығын білдік. Бүгінгі таңда олардың әлемдік мәдениет пен өркениетке сүбелі үлес қосып қана қомай, сонымен бірге әлемдік тарихтың дамуына да ықпал еткендігі белгілі болып отыр. Осы арада қазақ халқының тарихы ресейлік империялық тарих бойынша емес, «түркілер», «түркі халықтары» ұғымдарының басын қосатын түркілік тарих негізінде жазылуы тиіс. Осы негізде біз өзіміздің жалпы тарихымызға, жалпы тамырымызға үлкен құрметпен қарауымыз керек. Бұл – түркі халықтары өз тәуелсіздіктеріне қол жеткізіп, ұлттық тарихы мен ұлттық ерекшеліктерін тануға тырысып жатқан бүгінгі күнде үлкен маңызға ие. Өз тамырын, негізін, өз тарихын тану жастарды патриоттыққа тәрбиелеу тұрғысында да үлкен мәнге ие. Өйткені патриотизм, Отанға деген махаббат, өз халқына деген мақтаныш сезімнен, осы халық арқылы жазылған оның тарихындағы ерлік істерге деген құрметтен құралады. Мұндай сезім адамға өз халқының өткені мен бүгінгі жетістіктерін толық білгенде ғана пайда болады. Бұл ретте ұлы мадақ пен құрметке ие болуға тиіс түркі халықтарының ұлы тарихы, өкінішке орай, әлемдік

тарих пен өркениетте өзіндік бағасын ала алмай келе жатыр.

Мәдениет саласында бүгінгі күні белгілі болып отырғандай түркілер сол заманда әлемдік өркениет пен мәдениеттің дамуына елеуі ықпал жасаған. Түркілердің әлемдік өркениетке қосқан үлесі туралы өмірінің соңында белгілі ресейлік тарихшы-түркітанушы, академик А.П. Окладников былай деп жазады: «Көне түркілік Сібірдің Батысқа қарағанда Шығыспен байланысы тығыз болған. Оның тарихы өте терең. Байкал мен Ленаның жағалауында Шығыс пен Батыстың көне мәдениеттері біте қайнасып жатты, осының арқасында сол кездегі күшті мәдени ошақтар өмір сүрді. Бұларсыз біз Еуразияның тарихын толық тани алмаймыз. Байкалдан табылған археологиялық мұралар бұл байланыстарды Дон мен Дунайға дейін алып барады».

Түркі әлемі көптеген өркениеттердің, соның ішінде сол уақыттағы мәдениетінің озық үлгілері арқылы Батыс өркениетінің дамуына түрткі болды. Бұл арада тас ғасыры мен қола дәуірінен темір дәуіріне өту кезеңін ерекше айту қажет. Бұл кезең түркілерге жаңа Құдай – Тәңірінің келуімен сипатталады. Ол адамдарға темір балқытуды үйретті. Алтайлықтардың ғана емес, басқа барлық халықтардың жаңа дәуірі басталды. Темір – бұл өте көне металл. Ол туралы Египет перғауындары да білетін еді. Темірді Кавказ бен Кіші Азияда да өңдеді. Бірақ бұлар балқытпай, күйдіру арқылы темірді алса, Алтай түркілері бүгінгі күні де әлемде пайдаланылып жүрген өздерінің жаңа технологияларын ойлап тапты. Олар темір рудасын пеште балқыту арқылы шойын мен болат алды. Бұл орасан зор пайда әкеліп, металға сұранысты арттырды.

Олар – адамзат тарихындағы жаңа дәуірдің құнды ескерткіштері.

Түркілердің қоғамдық және мемлекеттік құрылымы жекелей алғанда әлеуметтік институттар болмысы аса күрделі болды. Оларды ел, сатылы жүйе, шендер иерархиясы, көшпенді демократия, салық жүйесі, ақша айналымы, дипломатия және т.б. құрады. Мұның бәрі шын мәнінде түркілердің мемлекеттік және басқару жүйесінің өз заманындағы басқару жүйелерінің бірі болғанын айғақтайды.

Түркілер керемет рухани мұра қалдырып қана қоймай, материалдық мұралары арқылы да адамды таңқалдырады. Түркілердің Қытайдағы Вэй династиясына үстемдігі кезінде Юньган және Лунмэня үңгірлерінде керемет мүсіндік мектеп қалыптасқан. Азиядағы керемет монументтерді түркілер еншісіндегі дүниелер деп айтуға болады, олар: Исфахандағы үлкен Жұма мешіті, Түркістандағы Ахмет Иассауи кесенесі, Аградағы Тәж-Махал, Самарқандағы Регистан және Ыстамбұлдағы Сүлеймен мешіті. Үндістанның ұлы баласы Джавахарлал Неру түркілердің қала салу өнерін айта отырып, Үндістан үшін түркілер тек жаулаушылар ғана емес, сонымен қоса өз заманындағы керемет архитектура қалыптастырушы құрылысшылар болғанын айтады. Д. Неру пікірінше, Ұлы Моғолдардың архитектурасында үнді халқының рухы, парсы поэзиясы және түркі халқының күші мен жігері бар.

Түркілердің көптеген әскери жетістіктерге жетуінің себебі түркі халқының әскери өнерінің жоғары дамығанын көрсетеді. Олардың соғыс өнерінің стратегиясы, барлау, техникасы мен қару-жарағының барлығы әлем әскерлерінен алынды. Түркілердің жеткен жетістіктеріне қарап, олардың

әскери, рух күшін бағалауға тиіспіз. Түркілердің соғыста аз күшпен өзінен әлдеқайда көп күшті жеңгені туралы куәліктер өте көп.

Жаулап алу саясатында, әлемде бірде-бір халық түркілерге жетпейді. Бірде-бір әлемде халық ондай мемлекеттер мен халықтарды бағындыра алмады және ұзақ уақыт ұстай алмады. Олардың территориясы Тынық мұхитынан бастап, Атлант мұхитына дейінгі аралықты алып жатты. Атап айтар болсақ, Түркі қағанаты, Шыңғыс хан империясы, Темір империясы, Моғолдар империясы, Ирандағы Жалайырлар империясы, Осман империясы, т.б. Түркілердің құпиясы, олардың алынған жерлерді ұзақ уақыт бойы ұстай білуі басқару жүйесінің күштілігін көрсетеді. Л.Н. Гумилевтің айтуынша, «Жеңіске жетуге олар лайық еді».

Ш. Монтескье өзінің «Парсы жазбалары» атты кітабында түркілердің жеңісі жайлы жазады. Онда: «Әлемдегі бірде-бір халық өзінің жаулап алуы мен жеңісі жағынан татарларды басып оза алмайды. Шын мәнінде, бұл халық – әлемді билеуші, басқа халықтар оларға бағыну үшін жаралғандай. Сонымен қоса олар – империяларды жоюшы және оны қалыптастырушы. Олар – барлық уақытта да, ғасырларда да үстемдікке жетіп отырды. Олар – Моңғол империясы. Олар – парсының билеушілері және Кир мен Гистасктың орнына отырушылар. Олар – Московияны бағындырушылар. Олар түркі есімдерімен Еуропада, Азияда, Африкада жорықтарын жүргізді және үш бөлікке үстемдік етті. Рим империясының құлауына да түркілердің Батысқа жасаған жойқын жорықтары себеп. Шыңғыс хан жорықтарымен салыстырғанда Ескендір жорықтары қандай? Бұл халықтың тарихын жазуға

тарихшылар да жетпейтін шығар? Қанша ерліктер тарих тылсымына айтылмастан кетті! Олар біз білмейтін қанша империя құрды! Олар – үнемі жеңіске жетуші ержүрек халық, өздерінің ерліктері жайлы кейінгіге ешбір мәлімет қалдырмаған халық». Басқаша айтсақ, түркілер өздерінің әскери жорықтарымен әлем тарихы мен саясатын бірнеше рет өзгерткен.

Түркілердің геосаясаты үнемі өзгеріп отырды. Еділ және ғұндар Еуропада, табғаштардың Солтүстік Қытайдағы империясы, Ирандағы селжұқтар, Шыңғыс хан және түркі-моңғол гегемониясы, Мысырдағы мәмлүктер, екі ғасырға жуық Русьті билеген Алтын Орда, Әмір Темір, Темір ұрпақтарының Самарқанд пен Гераттағы билігі, Бабыр және Ұлы Моғол империясының құрылуы, XVI ғасырда әлем державасына айналған Осман империясын атап шығуға болады.

Тарих көрсетіп отырғандай, түркілер жаулап алған халықтар дініне толерантты болған. Рафаэль Мухаметдиновтің айтуынша, түркілер исламға дейінгі кезеңде тәңіршілдіктен басқа буддизм, зорастризм, манихейлік, неосториандық, құңфүдзы діндерін құрмет тұтқан. Мысал ретінде Қытай елшісі Уанг Йен Тидің астанасы Шығыс Түркістандағы Күшім болып табылатын Тоғыз Оғыз мемлекеті жайлы айтқанын келтіруге болады. Оның 981 жылы ат басын бұрған хандығында үш ғасыр бұрын салынған 500 буддистік храм және христиандық шіркеулер болғанын дәйектейді.

Түркілер империяларының ұзақ өмір сүруінің құпиясы олардың өзге халықтардың дініне, тіліне, мәдениетіне толерантты болғанын айғақтайды. Олардың толеранттылығы мемлекет ұғымымен,

түркілік басқаруға сәйкес. Зерттеушілердің айтуынша, түркілер биліктің шыңында отырып, өз вассалдарынан көп көмек сұрамаған. Дегенмен маңызды істерді сеніп тапсырған. Қысқаша айтқанда, түркілер – өзге халықтарды біріктіруші, оларды билеуші, тарихтың түрткісі. Бұл олардың жаулап алған жерлерінде ассимиляцияға ұшырауымен байланысты.

Түркілер толеранттылығынан олардың «әлемдік мемлекет» идеясын көруге болады. Тек осы ұғыммен ғана түркілердің әлемдік билігі жайлы айта аламыз. Оғыздардың «Аспан – біздің шатыр, ал Күн – біздің тұғыр» деген сөзі олардың әлемдік мемлекет идеясын аңғартады. Бұл анықтаманың мәнінен түркілердің әлемдік мемлекетінде, басып алынған бүкіл халықтарға діни, мәдени, экономикалық, әлеуметтік құқық бостандығын бергенін көре аламыз. Сондықтан да түркілер тұрып жатқан кез келген жерді өз Отаны санап, өзге көрші қауымдарды өздерінен бөлмеді. Барлық мекен олардың Отанындай ыстық болды.

Түркілердің әлемдік мемлекет идеологиясының жергілікті және мемлекетті басқару ісіндегі саясатын Қытай, Рим, Византия, Англия, Ресей, Кеңестер Одағы басқару жүйелерімен салыстырып көріңіздер. Түркілерде көптеген империяларға тән жаулап алынған жерлерден түскен байлықты империя астанасына тасу әдеті болған жоқ.

Тек Әмір Темір ғана жаулап алынған жерлерден түскен байлықтарды, құрылысшыларды, ақындар мен жазушыларды, ғалымдарды астанасы Самарқандқа тасыды. Түркілер өзге халықтарға қатыгездік көрсетпеді. Тарихта қатыгездік пен басыну – үнемі көтерілістерге ұласатыны белгілі. Түркілер жаулап

алынған халықтардан жасақ немесе аз мөлшерде салық алып отырды. Мысалы, салық саясатында өздері мемлекетке жүз қойының бірін төлесе, өзге халықтар жүзден екі-үшеуін ғана берген. Айта берсек мұндай мысалдар өте көп. Олардың мемлекетті басқару өнері мен әдістері өте қолайлы болған. Түркі империяларының өміршеңдігі, билігінің ұзақ болуының құпиясы да осында болар.

Біздің пікірімізше, түркілердің ислам дінін қабылдаған, оған ерекше сапалы өміршеңдік берген феноменалды тетіктерге аса назар аудару маңызды болып табылады. Зерттеушілердің пікірінше, ислам өркениеті қанат жайған кезеңде, түркілер ислам дінін қабылдай отырып, әлемдік мәдениетке қосқан үлесі өте зор болған. Бұл – тарихи шындық.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Түркі халқының толеранттылық саясатының мәні неде?
2. Түркілердің әлемдік өркениетке қосқан үлесін баяндап беріңіз.
3. Түркілердің әскери шеберлігі туралы айтып беріңіз.

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Әл-Фараби және заманауи Қазақстан философиясы. – Алматы, 2012.
2. Рыскиева А.Ә. Дәстүрлі түрік дүниетанымының рәміздік универсумы. – Алматы, 2017.
3. Орынбеков М.С. Предфилософия протоказахов. – Алматы, 1994.

1.2. Әл-Фараби өмір сүрген дәуір

Әбу Насырдың өмір сүрген дәуірін қараған сәтте түрлі мәдени дәстүрге мән бере отырып, оның өзара байланыстырушы тетіктерін басты негізге алу қажет. Әбу Насыр әл-Фараби 870 жылы Арыс өзенінің Сырдарияға барып құятын жерінде орналасқан Фараб қаласында дүниеге келген. Әл-Фараби түркі тайпасынан екенін және дәулетті ортадан шыққанын, оның толық аты-жөніндегі «Тархан» атауынан аңғара аламыз. Әл-Фарабидің толық аты-жөні – Әбу Насыр Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Ұзлақ ибн Тархан әл-Фараби.

Әбу Насырдың балалық шағы Фараб өңіріне қарасты Уәсидж қалашығында, әскерилер отбасында өткен. Әл-Фараби өзін-өзі интеллектуалды жетілдіру мақсатында керуенмен ілесіп туған жерінен жыраққа кеткен деседі. Бір деректерде бала күнінде делінсе, келесі деректерде қырықтар шамасында болғаны айтылады. Ғұлама дәуірінің білімі мен ғылымының орталықтары болған Бағдад, Харран, Мысыр, Дамшық, Алеппо қалаларында білім алған.

Отандық тарихшылар жарты ғасырдан астам уақыт шеңберінде әл-Фараби туып-өскен өңір жайынан құнды деректерге қол жеткізді. Қазіргі Отырар өңірі мәдени және этникалық тұрғыдан Тұранның аграрлық мәдениеті мен дала өркениеті тоғысқан аймақта орналасқан. Сейхун мен Жейхун аймағына арабтар шапқыншылық жасауына дейін Отырар Тұран мәдениетінің даму ошағы саналған. VIII ғасырда Оңтүстік Қазақстан халифат құрамына енуімен ислам діні таралып, медреселер салына бастайды. Әйткенмен этникалық сана-сезім оянып,

жергілікті түркілер басқыншылар билігіне тоқтау салады.

Б.д.д. VII-VI ғ. Тұран жерінде өндірістік шаруашылыққа көшу жүзеге асты. Бес мың жылдай уақыт бұрын Тұран өлкесінде құрылымы мен сипаттамасы жағынан қалаларға ұқсас елді-мекендер қалыптаса бастады, б.д.д. I мыңжылдықта таптық қоғам қалыптасып, алғашқы мемлекеттік құрылымдар пайда болған. Олардың ішінде ең қуаттысы ежелгі Хорезм мен Бактрия еді. Біздің дәуіріміздің алғашқы ғасырларында Тұран жерінде Парсы және Кушан патшалықтары құрылды. Парсы патшалығы құрамына қазіргі Иран мен Месопотамия территориялары, Кушан патшалығына Ауғанстан мен Солтүстік Үндістан территориялары кірген. Парсы жасақтарының тегеурінді шабуылына Рим легиондары қарсы тұра алмады, ал Кушан әскері Қытай императорлары үшін үрей туғызды.

Аталған кезеңде Тұран халықтарының материалды және рухани мәдениеті гүлденген, қалаларда көркемөнер мен сәулет өнерінің синтезі орын алған еді. Сол дәуірдің тамаша ескерткіштеріне әйгілі әмудариялық көмбе мен Есік қорымынан табылған алтын заттар кешені, Ниса қаласынан алынған эллиндік мүсіндер мен ритондар, Балалық-Тепе, Аджин-Тепенің тамаша полихромды көркем сурет үлгілері жатады. Педжикент, Афрасиаб, Шахристан сәнді сарайларының барынша жетік стильде орындалғандығы соншалық, олар әлі күнге дейін біздің эстетикалық сезімімізге әсер етеді. Мұның барлығы – Тұран аймағы халықтарының көркемдік дүниетанымының, адамзаттың мәдени мұрасына өзінше қосқан үлесінің айқын дәлелі. Зооастризм және осы аймақта қалыптасқан өзге де

діндер бізге абстрактілі ойлаудың, философиялық ой дамуының бастауы хақында мәліметтер береді. Осы сәтте алғашқы жылнамалар жасалған. Поэзия биік шыңдарға жеткен.

Тұран халқының көне мәдениет туындылары өзіндік болмысты айқындайтын және шығыстық жалпы мәдени процестер жөнінде түсінік беретіндей. Мәдени процестер күншығыстан күнбатысқа дейінгі көптеген мәдениетке тән әралуан бітістер бейнесін береді. Көне Грекия мен Рим, Үндістан мен Қытай тоғысында синтезделген Тұран мәдениеті көрші халықтар көркемдік мәдениетінің қалыптасуы мен дамуына ықпалын айтарлықтай тигізген. Бактриялық және үндістандық гандхара мәдениеттер байланысы негізінде көркемдік қыртыстар жатыр, көшпелілер қалыптаған «аң стилі» ахеменидтік өнерге айрықша ықпал жасаған.

Тұран өлкесінің жартысы VII ғасырдың ортасында халифат құрамына қосылған. Халифат құрамына енген территория халықтарының этногенетикалық, тілдік және мәдени процестері күрделене түскен. Этникалық топтар мәдениеті мен арабтық мәдениет процестер синтезі сипат ала бастаған. Ислам діні мен араб тілі кең қанат жайып, мемлекеттік коммуникация жергілікті тілден араб тіліне аударылған. Осылайша, араб тілі халифат құрамына енген халықтардың ортақ қарым-қатынас тіліне айналған.

Бірнеше этникалық бұқараны тұтастай мемлекетке біріктіру салдарынан сауда-саттық пен мәдени коммуникация ерекше кеңейген. Өзіндік мәдени салт-дәстүрімен халифат құрамына енген этникалық топтар араб державасының жасалған техникалық, ғылыми жетістіктерін тез әрі оңай

сіңірді. Дегенмен жаулап алынған халықтар әдебиеті өзіндік тіл негізінде қайта пайда болды. Шартты түрде «араб» немесе «мұсылмандық» деп аталатын халифат мәдениеті Тұран халықтары мәдениеттерінің синтезінде қалыптасқан. Халифат өміріндегі ортақ діни дүниетаным мен алуан түрлі этномәдени элементтердің тығыз қарым-қатынасы оның ерекше қырларын қамтамасыз еткен.

IX–XII ғасырлар тоғысында халифат мәдениеті аса қарқынмен гүлденген. Соның ішінде халифат өмірінде антикалық жаратылыстану ғылымдары мен философия саласы шығармашылық тұрғыдан кеңінен өңделген. Тұран өлкесінен шыққан халифат ойшылдары мен ғалымдары адамзат мәдениетіне және ғылымына қосқан үлестері ұшан-теңіз. Философиялық, математикалық, астрономиялық медициналық трактаттар мен антикалық аудармалар жасалған. Олар Батыс жұртына тасымалданып, жүздеген жылдар білім ордаларында оқытылған.

IX–X ғасырларда халифат саяси өмірі тұтас емес еді. Орталықтанған аббасидтік билік қазіргі Иран мемлекетінің территориясымен шектелген. Испания, Солтүстік Африка, Мысыр мен Сирия өзіндік династиялармен басқарылған. Тұран өлкесінде тахиридтер, сафаридтер мен саманидтер мемлекеттері пайда болған. Саманидтер құрамына Тұран топырағының бірқатары, қазіргі Оңтүстік Қазақстан аймақтары, Шығыс және Солтүстік Иран территориялары кірген. Исмаил Саманид (892–907 ж.) династиясы тұсында Тұран өлкесінде ауқымды мемлекет құрылған.

Кеңестік тарих ғылымы көп уақыт Еуразия далалық аймағы көшпелі мал шаруашылығына жарамды, көшпелі тайпалар мен халықтар мәдениеті

тағылық дәрежеден аспаған және көшпелілер өркениет құруға қабілетсіз деген жалаң түсініктерді тұжырымдады. Әрине, бұл шындыққа жанаспайтын еді. Отандық тарихшылар Тұран топырағының тарихын кешенді зерттеуге үлкен үлес қосып келеді. Қазіргі кезде көшпелі шаруашылық мекендерінің қатарынан есептелген территорияларда отырықшы мекендер мен қалалар пайда болғандығы анықталып отыр.

Халифат дәуірінде Тұран тұрғындары қолөнершілер мен шаруалардан құрылғаны, олардың экономикалық өркендеуге зор үлес қосқандығы айқындалды. Осы аймақтардан түрлі шикізат пен дайын өнімдерді халифаттың батыс бөліктеріне тасымалдау өте кең жүзеге асқан. Мысалы, бұхаралық және мәруалық маталар Бағдат базарларында сұранысқа ие болған. Самарқанд IX ғасырда қағаз өндірісінің ірі орталығы болған және ең сапалы қағаз болып есептелген. Ферғана тауларынан өндірілген темірден жасалған бұйымдар Бағдатқа дейін жеткізілген. Тұранның асыл тастары үлкен сұранысқа ие болған. Мұның барлығы сол уақыттағы керуен саудасы – Тұран өлкесінің халифаттың басқа елдерімен тұрақты экономикалық байланыста болғандығының дәлелі.

Кез келген мәдениетте қалалар білім орталығы болған. Тұран өлкесінде медреселер қалыптасып, X–XI ғасырлар еншісінде бүкіл ислам шығысына тараған деген болжамдар бар. Әл-Фараби өмір сүрген өлкеде өндіріс күштері жоғарылап, қалалар іргесі кеңейген, ғылыми ой өркен жайған. IX ғасырда Тұран қалаларынан шыққан ғалымдар ғылыми ізденістерін араб тілінде жазған. Осы тұста әл-Хорезми (780–863 ж.) шығармашылығын айта кеткен жөн.

Ғалым алгебра негізін және ондық санау жүйесін қалыптастырған.

Тарихта танымал астроном, әл-Ферғани көне грек ғалымдарының еңбектерінің желісінде астрономиялық білімге негізделген қысқа заңдар жинағын шығарды. XII ғасырда оның трактаты латын тіліне екі рет аударылған. Әл-Ферғани жайынан Данте хабардар болған және оның аты Еуропада XVIII ғасырға дейін жаңғырып тұрды. IX ғасырда Мәруа қаласының тумасы Хабаш әл-Хасиб математика саласында маңызды жаңалықтарға қол жеткізеді. Сонымен қатар әбу Машар, Жафар және Мұхаммед әл-Балхи секілді астрономдар мен математиктердің есімін атап кеткен жөн. Орта Азия мен Қазақстан жерінен шыққан медициналық, тіл ғылымы және т.б. трактаттардың, тарихи, географиялық шығармалардың авторларының есімдері де белгілі. IX ғасырдың өзінде Мәруа мен Балх қалаларында обсерваториялар салынған болатын. Жоғарыда аталған жайттардан әл-Фараби секілді тұлғаның бой көрсетуі кездейсоқ емес екені айқын.

Әл-Фарабидің замандасы, ақын, парсы поэзиясының іргетасын қалаған – Әбу Абдулла Жафар Рудаки (941 жылы не 952 жылы дүниеден өткен). Саманидітік дәуір ғалымдары мен X ғасыр соңында өмір сүрген Әбу әл-Қасым Фирдоуси «Шахнаме» дастанын аяқтаған кезде данышпан ғалымдар ибн Сина мен Бируни шығармашылық дәуірі басталған.

Тарихи деректер IX–X ғасырлар тоғысында Отырар тіршілігі туралы толық мәлімет бермейді. Отырар Исфиджаб қаласының аумағына қарасты болған. Дегенмен Исфиджаб қаласының ауқымдылығы және онда тұратын адамдардың молдығы, қарамағында көптеген қалалар мен елді мекендер

болғандығы жөнінде тарихшылар хабарлайды. X ғасырға жататын «Худуд әл-ғалам» географиялық трактатында Исфиджаб қаласының жақын маңайындағы шағын Фараб аумағы туралы, оның басты елді мекені көпестер жиналатын орын – Кедер екендігі және ол жерде жауынгер әрі батыл халықтың мекендейтіні жазылған. Осылайша, Отырар – Фараб өлкесінде IX–X ғасырлар еншісінде қала өмірі екпінді дамыған, үлкен құрылыстар жүргізілген, ірі сәулет өнер туындылары құрылып, қолөнер жанданған. Осы аумақтағы қалалардың сауда-саттық байланыстарының арқасында Соғды, Мысыр, Үнді, Қытай елдерінен көптеген көпестер мен саяхатшылар жиналатын болған.

Әл-Фараби Тұран өркениетінің шоқтығы биік жұлдызы болып қана қойған жоқ, оның шығармашылығында Мысыр, Иран халықтарының мәдениеті мен ғылыми жетістіктері баяндалған. Тұран өлкесінің ойшылдары мен ғалымдарының шығармашылығы өзгеше жағдайда өрбіген. Халифтер сарайларына ғалымдар мен ақындарды жинау дәстүрі қалыптасқан. Осылайша, әл-Фараби шығармашылық еткен кезеңде халифаттағы ғылым мен мәдениет дамуы салыстырмалы түрде оңтайлы жағдайда өрбіген. Осы дәуірге әл-Кинди, Ибн Құтайба және дәрігер, математик, философ ретінде танылған Әбу Бәкір Мұхамбет ибн Зәкәрия ар-Рази секілді ғалымдар шығармашылықтары жатады. Кейін олардың ізін ибн Сина, Бируни секілді ғалымдар жалғастырған.

Әл-Фараби өмірінің басым бөлігі және шығармашылығы халифаттан тыс өңірлерде өткен. Халифаттың бастапқы кезеңі ислам дінінің өркен жаюымен таныс. Халифат іргесін қалаған жә-

не халифаттың саяси, экономикалық бағытын қалыптастырған Омейяд династиясының мәдениеті мен экономикасын одан әрі дамыта түскен Аббасид династиясы үлкен орын алады. Аббасид халифатының астанасы Бағдад қаласы болып белгілі. Қала халифаттың рухани және мәдени орталығына айналды. Қаладағы әрбір мешіттің жеке кітапханасы болған. Кітаптар қоры ізденушілер мен ғалымдардың оқу-ізденіс жұмыстарында ашық қолданылған. Сонымен қатар қалада әр алуан діни нышандардың болғаны анық. Себебі әр түрлі халықтар мәдениетінің интеграциясынан жаңа идеологияның негізі қаланған.

Әл-Фарабидің өмір жолы Ибн Халликан қолжазбаларында көрініс тапқан. Әл-Фараби Бағдад қаласына келместен бұрын түркі және өзге де тілдерде сөйлеген, алайда араб тілін білмеген. Оның өзге тілдерді меңгеруге ерекше мән бергендігін айтып өту қажет және қажырлы еңбегінің арқасында өмірінің соңына қарай жетпістен аса тілді меңгерген. Бағдад қаласында әл-Фараби қысқа мерзімде араб тілін жетік меңгеріп, әр түрлі ғылымдармен, ең алдымен, логикамен шұғылдана бастайды. Осы кезде Бағдадтағы ең танымал ойшыл және философ-ғәлімгер Әбу Бишр Матта бен Жүніс болды, ол Бағдадта ғана емес, халифаттың барлық мәдени орталықтарында Аристотельдің логикалық мұрасының ірі түсіндірушісі ретінде танымал болған.

Көп ұзамай Әбу Бишр Матта бен Жүніс шәкірттерінің қатарын әл-Фараби де толықтырған. Әл-Фараби Әбу Бишр Маттадан естіген мәліметтер негізінде Аристотель логикасы бойынша түсініктеме жазады. Әл-Фарабиге бағдадтық логик Әбу Бишр Маттаның тигізген ықпалы өте зор болған деседі.

Әл-Фараби Бағдадтан Харран қаласына, заманының танымал ойшылы Иоанн бен Хайланнан логика ғылымының әдістерін үйрену үшін арнайы барады. Бағдадқа оралған әл-Фараби Аристотель мұрасын тереңінен зерделеуге көшеді, Стагирит еңбектерінің идеялары мен мақсат-міндеттерін түпнұсқадан түсіне бастайды. Себебі Аристотель еңбектерінің араб тіліне аударылған нұсқаларын түсініп оқу қиынға түсетіндігі жөнінде әл-Фарабидің «Жан туралы» трактатының көшірмесінде: «Мен бұл трактатты 200 рет оқыдым», – деген сөйлем жолдары негіз бола алады.

Әл-Фараби Бағдадта білімін жетілдіріп, заманының озық ойлы ғалымдарымен араласады, олардың арасында ойының ұшқырлығымен құрметке ие болады. Дегенмен әл-Фарабидің бақыт жөнінде жазылған рационалистік көзқарастары кейбір догматикалық түсініктерге сәйкес келмеді. Нәтижесінде әл-Фарабиге рационалистік көзқарастары үшін Бағдадтан кетуге мәжбүр болады.

Ол Дамшыққа қарай жол тартып, Мысыр еліне қарай бағыт алады. Бізге келіп жеткен «Азаматтық саясат» трактатын Мысыр елінде аяқтаған. Ұзақ сапардан кейін әл-Фараби Дамшыққа оралып, өмірінің соңына дейін жалғыздықта ғұмыр кешеді. Сол кезде Дамшықты басқарған Саиф ад-Даула бен Хамданидің қамқорлығына қарамастан, сарай қызметінен бойын аулақта ұстайды. Көлеңкелі бақшада трактаттарын жазып, тәлімгерлік еткен. Әл-Фараби беделі мен танымалдығына қарамастан өте қарапайым өмір сүрген. Саиф ад-Даула көрсеткен сыйқұрметтен бас тартып, қазынадан бөлінген және тұрмыстық мұқтаждықтарын ғана өтейтін өте аз ақшаны қанағат тұтқан. Әл-Фараби сексен жасында

дүниеден өткен. Мүрдесі Дамшықтың сыртында орналасқан Кіші Қақпа маңына қойылған.

Әл-Фарабидің өмір жолы ғылымға адал ойшылдарға тән сипатты көрсетеді. Ғылымға деген риясыз сүйіспеншілікті, қадір-қасиетті аңғартады. Әл-Фараби бақытты ойлап қана қоймады, оның сыр сандығын ашуға мүмкіндіктер беретін кілтін де тапты. Әл-Фараби мұрасы мәдениеттердің өзара ықпалдастығына, бірлікте дамуына алып келді.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Орта ғасыр Орта Азия мәдениеті туралы баяндаңыз.
2. Орталық Азия мәдениетінің қалыптасуындағы ислам дінінің орнын сипаттап беріңіз.
3. Орталық Азиядан шыққан орта ғасыр ғалымдары туралы баяндап беріңіз.

Әдебиеттер:

1. Гафуров Б.Г., Касымжанов А.Х. Аль-Фараби в истории культуры. – Алматы, 2019.
2. Касымжанов А.Х. Аль-Фараби. – Алматы, 2019.
3. Хайруллаев М.М. Фараби, эпоха и учение. – Ташкент, 1975.

1.3. Әл-Фараби дүниетанымының түркілік бастаулары

Дүниетанымның алғашқы бастамасы біз кімбіз, тегіміз кім, қайдан пайда болдық, қай жолмен жүреміз, қайда барамыз деген сауалдардан бастау алады. Байырғы түркілердің дүниетанымы бойынша Тәңірі мен қара жерден кейін адам баласы жаратылған. Адам баласы жаратылған соң көп ұзамай мемлекеттік билік орныққан. Мемлекеттік биліктің басында отыру, елді ұстап тұру Көк Тәңірісінің бұйрығы-

мен қағандардың, бектердің, елтеберлердің еншісіне жазылған. Елді басқаруды түркілер Тәңірімен, қасиетті Жермен және билеуші қағанмен тығыз байланыстырады.

Байырғы түркілер өздерінің мемлекетінің құрылуы мен пайда болуына келгенде нақты және әпсаналық көзқарастарда болды. Олардың түсініктері бойынша, түркі елі – әлемнен кейін жаралған ең ежелгі, көне мемлекет. Бұл елді түркілердің ұлы құдайы Көк Тәңірі жаратқан деп сенді. Сондықтан оны «Тәңір елі», мәңгі ел деп атады. Түркі дінінің өзегі болып табылатын «Ил (ел)» сөз «бейбітшілік», «илхан» «Бейбітшілік қағаны» деген болатын. Байырғы түркілер өздерінің қайталанбас ерекше саясатын осындай жолмен жүргізді. Көне түркі мемлекеті қасиетті культтің біріне айналды. Оған қарсы шығу ауыр күнә болып саналды. Әрине, олардың көзқарастары бойынша мемлекет халықтан бірінші емес. Мемлекет – этностың өмір сүріп, тіршілік етуі үшін қажетті құралы. Оны болашақ ұрпақ үшін мәңгілік сақтау керек болды. Оның жойылуы жалпы түркі этносының жойылу қасіретімен бірдей есептелген.

Түркілердің бас бостандығы мен еркіндігі, өмір сүру қағидалары, жалпы ел, жер, елдік, бірлік мәселелері «Мәңгілік ел» нысанасымен байланыстырылады. Осы Тәңірі жаратқан «Мәңгілік елдің» біртұтастығын сақтау жолында білікті данышпан қағандардың ұлағатты қасиеттерді бойына сіңіру қажеттігін айта отырып, тасқа қашап, оны келешек ұрпаққа мирас етіп қалдырды. Байырғы түркілер барлық ішкі-сыртқы саясаты мен «арнайы» идеологиясын осындай жолмен, яғни «Мәңгілік ел» саясатымен жүргізді.

Түркілер халықты билеудің әлемдік үлгісін жасаған. Ол – «Мәңгілік ел» үлгісі. «Мәңгілік ел» нысанасы – Тәңір тауының сағасын мекендеп келе жатқан, көшпелі түркі жұртының ұлы арманы, түркі әлемі мен руханиятының ұйытқысы. Өйткені ел мен елдік ұғымын ұйытқан мәйектің ата тегі – Тәңір, ана тегі – Ұмай ана, заттық негізі – жер мен су. «Мәңгілік ел» нысанасы – мәңгілік рухани аңсар, ол түркі тегінің тұтастығы мен тәуелсіздігінің кепілдігін қамтамасыз етуге арналған – тектік, тазалық пен еркіндік идеологиясы. Ал ұлттық тәуелсіздік – исі түркі әлемінің рухани еркіндік нысанасы.

М. Қашқари: «Мен Тәңірінің дәулет ұясын түріктер бұржысында жаратқандығын және ғарышты солардың заманы үстінде айналдырғанын көрдім. Тәңірі оларды «Түрік» деп атады және оларды мемлекетке еге қылды; заманымыздың хаһандарын түріктерден шығарып, дәуір, халықтың ақыл-ерік тізгінін солардың қолына ұстатты; оларды адамдарға бас қылды; хақ істерде соларды қолдады; олармен бірге күрескендерді әзіз қылды әрі түріктер ішінен оларды барша тілектеріне жеткізіп, жамандардан, зұлымдардан қорғады. Түріктердің оқтарынан сақтану үшін олардың жолын берік тұту әрбір ақыл иесіне лайықты парыз іске айналды. Өз дертін айту, түріктерге жақын болу, жағу үшін, оларға түрік тілінде сөйлесуден пайдалы жол қалмады. Кім өз дұшпандарынан ажырап, түріктерге сағынып, мұңайып келсе, түріктер қанатының астына алып, қауіптен құтқарады, олармен бірге басқалар да қамқорлық, пана табады», – деп жазады.

Тіпті, түрік атауының өзі мемлекет, билік ұғымдарымен байланыстырылған. Бұл туралы бел-

гілі зерттеуші, ғалым Қаржаубай Сартқожаұлы былай деп жазады: «...Түгүк атауы «tög» – билік, өкімет, «ök» – өктем, күшті, қайратты, жүректі деген мағына беретін екі түбір сөзден құралғанын дәлелдейді. Түгүк – өктем билік, өктем үкімет, өктем төр деген мағына береді». Бұл бір билікке бағынып, тілі, ділі, діні, әдет-ғұрпы бірдей тайпалар орнатқан қағанатын «түрүк» деп атаған түркі қағанаты болды. Түрүк елі – V–XII ғасырлардағы Еуразиядағы ең күдіретті империяның ресми атауы. «Түрік қағандығы» дегеніміз – шартты ғылыми атау. Түрік бітік тілінде «Түрүк Елі» делінген.

«Түрік» сөзі көне түрік бітіктастары мен ескерткіштерінде «түрік, төрүк» деп жазылған. Бұл сөздің мағынасы сол дәуірлердегі қолданыстық мәні «төре заңы бар ел, төрелік, билікті ел» деген рәміздік-нышандық негізде қалыптасқан атау болса керек. Бір сөзбен айтқанда, аталмыш «түрік» атауы – этнополитоним, яғни этносаياسي атау. Зерттеушілер түрік сөзінің шығу тегін «берік, мықты, күшті», «семіз», «туу», «төркін», «дулыға», «төр, төр жақ», «бастапқы» және т.б. мағыналы сөздерден туындаған деп жорамалдайды.

Байырғы түркі жазбаларындағы дүниетанымдық ұстанымдар, атап айтқанда, бытыраған елді саяси бірлікке шақыру, бір орталыққа бағындыру идеясы диалектикалық сипатта болғандығы ақиқат. Түркі халқы алқымды, оның жерінде тұтқа қалмайды дейді Тоныкөк. Жұқаны жуандату, үзілгенді жалғау, кедейді бай қылу, ашты тоқ қылу, міне көне түркі данасының сезімталдықпен пайымдаған қарапайым диалектикалық қарама-қарсылықтардың бір-біріне айналу нәтижелері. «Жауымыз, – дейді Тоныкөк, төңірегімізде айналып ұшқан жыртқыш құс сияқты,

біз жемтік сияқты едік». Бұл мәселелерді өзгерту үшін не істеу қажет? Әрине, жемтіктен жыртқышқа, яғни әлсізден әлдіге, қорқақтан батырға, әлжуаздан алыпқа айналу керек. Олай болмаған күнде түркі халқы тістегеннің аузында, ұстағанның қолында кетеді. Тоныкөк ойшыл осыны мәңгі есте ұстауды ескертеді. «Табғаш, оғыз, қытан – бұл үшеуі қосылар. Сонда екі ортада қалатын біз, өз іші-сыртын қорғалағандай болатын біз. Тозған жұқа таптауға оңай, тозған жіңішке үзуге оңай. Бірақ жұқа қалың болса бүктейтұғын алыпты, жіңішке жуан болса үзетұғын алыпты», – дейді Тоныкөк. Біз бұл үзіндіден сандық және сапалық өзгерістердің өзара байланысын сол кездегі жаугершілік замандағы тіршілік үшін жанталастың бай тәжірибесінен жіті танып білген дананың пікірлерінен ой түйеміз.

Жеңілген жақтың бектері құл, ханшасы күңге айналады. Ұланғайыр кеңістікті игеріп, өз дербестіктері үшін сан алуан жауларымен соғыса, тайталаса жүріп, адамзат тарихынан өшпейтін мәдени игіліктер жасаған, уақытында дүниенің төрт бұрышындағы халықтарды жаулап, өздеріне тәуелді етіп, басы барды игізіп, тізесі барды бүктірген көрегенді қағандар мен парасатты көсемдер Бумын қаған мен Естемидің жолын ұрпақтары біліксіздікпен басқарғандығы үшін табғаштарға тәуелді болғаны бізге мәлім. Бұл туралы Күлтегін жазба ескерткішінде былай деп беріледі: «...Қағандық қағанынан айырылды, табғаш халқына бек ұлдары құл болды, сұлу қыздары күң болды. Түркі бектері түркі атын тастап, табғаш бектердің табғаш атын ұстап, табғаш қағанға бағынды».

Күлтегін ескерткішінде тасқа басылған VI–VIII ғасырлардағы Түркі қағанатының жүріп өткен

белестерін белгілі ғалым Х.М. Әбжанов үш кезеңге бөліп көрсетеді:

Бірінші дәуір – түркі қағанатының пайда болғанын табғаштарға тәуелдікке түскенге дейінгі кезенді қамтып жатыр.

Екінші дәуір – түркілердің табғаш билігінде жүрген жылдар.

Үшінші дәуір – табғаш бұғауынан шығып, түркі мемлекеттігін қайта қалпына келтірген және этникалық территориясын ұлғайтқан заман.

Немістің белгілі философы Альфред Вебер: «Орталық Азиядан шыққан көшпелі халықтардың Қытай, Үндістан және Батыс елдеріне баса көктеп жетуі дүниенің үш атырабына да бірдей ықпал етті, ат үстіндегі көшпелі халықтар дүниенің кеңдігін таныды. Олар ежелгі дүниенің ұлы мәдениеті бар мемлекеттерін жаулап алды. Қиын-қыстау тіршілік пен қауіп-қатері мол жорықтар арқылы дүниенің жалғандығын түсінді, үстем нәсіл ретінде олар дүниеге ерлік пен трагедиялық сананы орнықтырып, оны эпос ретінде жария етті», – деп тұжырымдайды.

Олар елі мен жері үшін жасаған шабуылдарын мақтанышпен жеткізеді. Отанының сүйіспеншілігі мен қолдауына ие болған дана қаған ішкі жағдайды ретке келтірумен қатар, көрші елдермен де қарым-қатынас жасап, сол дәуір кезеңіндегі келісімшарт үшін қажетті біліктілік пен сауаттылықты қапысыз таныған. Көршілес елдермен мәмілегерлік қарым-қатынас талаптары мен принциптік шарттарын ұстанған. Тарихи мағлұматтарға көңіл бөлсек, түркілердің сол замандағы қуатты елдердің экономикалық-мәдени дамуына өз үлесін қосқанын байқаймыз. Мәселен, көрші табғаш елімен қарым-қатынасы туралы табғаш халқының сөзі

майда, бұйымы асыл, алтын, жібек сияқты қымбат дүниелерді шексіз бергендігі туралы айтылады. Дегенмен түркілердің дана көсемдері мен батыл қаған, бұдұндарын табғаштар қозғай алмаған. «...Білгіш қаған еді, алып қаған еді. Бұйрықтары да білгір еді, өздері ер болған екен. Бектері және халқы түзу еді. Сол үшін елін сонша билеген екен. Елді ұстап, заңды жасаған. Өздері ажалдарынан қайтыс болған». Осы мәтін жолдарынан түркілердің өздерінің әдет заңдары, мұрагерлік дәстүрі болғанын байқаймыз.

Байырғы түркілер қағанатында дін мен миф мемлекеттік идеология деңгейіне жетсе, ал мемлекеттік институттар дін мен табыну объектісінің деңгейіне жетті. Бұл – мемлекет, отан, туған жер, қағандар. Туған жердің табиғат ұғымымен байланысты екені белгілі. Ал ежелгі түркілер оған қоғамдық, саяси мән берген. Бұл байырғы түркі мифологиясының классикалық кезеңі еді. Мұндай реттелген, жүйелі идеология кейін түркі мемлекетінің ешқайсысында өзінің жоғары деңгейіне жетпеді.

Қағандардың ел басқарудағы көрегендігі, әділ басшы болуы – ел болашағының кепілі. Ал ел басшылары жеке басының ғана қамын ойлайтын, өзімшілдікке берілген, табансыз, екі жүзді жандар болса, елдің қисайған жүгі түзелмей, құлдырай беретінін, бардың жоқ болып кететінін ата-бабаларымыз мәңгі өшпестей етіп, тасқа жазып, өмір сабағын бар ақиқатымен айтып кеткен. Бұл түркілік дүниетанымның этикалық астары болып табылады.

Кез келген халықтың ынтымақты, бейбіт, берекелі ғұмыр кешетін бай да байтақ өлкені іздейтіні дәстүрге айналған жайт. Түркілердің Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі Өтүкен мекенімен үндестігі

кездейсоқ деп қарауға болмайды. Дәстүрлі түркілік дүниетанымда космологияның көшірмесі болып табылатын адамның жаратылуы да әлемнің орталығында жүзеге асқан. Мысалы, Месопотамия мәдениетінде адам жер жүзі мен көк арасындағы «көпірдің» орналасқан жері – «жердің кіндігі – Жерұйықта» дүниеге келген. Осы символдық бейнелеулер түркілік космологияның да негізгі ұстындары болып табылады. Негізінен, ескі түркі космологиясы «Жерұйық» түсінігі төңірегінде қалыптасқан. Түркі жұрты, «түркі ордасы», яғни билеу, басқару орталығы, дүниенің төрт бұрышының түйіскен жерінде, дәл ортада, әлемнің кіндігінде орналасқан.

Ойымызды нақтылай түсу үшін данагөй ойшыл Асан Қайғының Жерұйық іліміне тоқталып өткеніміз орынды болар еді. Қайғы атанған Асан бабамыз елінің қамы, елдің бірлігі үшін ең қажетті байтақ та, қазыналы жерді іздеп тауып, сол жерге халықтың басын бақытқа, тыныштыққа біріктіріп, ұйытуды тілек етті. «Тәңірдің құтының шоғырланған жері – «Жерұйық». Ежелгі түрік аңыз-әпсаналарында Жерұйық «орталық, кіндік» мағынасындағы символдармен берілген. Дәстүрлі қоғам адамының Тәңірмен байланыс құруы тікелей рухымен емес, Жерұйық арқылы жүзеге асатын. Қорқыт пен Асан Қайғының елі үшін Жерұйық іздеуі – утопия емес, дәстүрлі түркілік дүниетанымның ділдік ойлау әлемінің ақиқаты. Жерұйық – әлі күнге дейін тарихи функциясын жоғалтпаған дәстүрлі түркілік дүниетаным космологиясының негізгі ұстыны әрі Тәңірге барар «орталық жолдың» рәмізі. Асан Қайғының тауып берген Жерұйығы көшпелілер үшін ешқандай жерге тең келмейтін қасиетті әрі құтты мекен болды. Енді біз сол Жерұйықта оты-

рып, бірлікте, бітімде, ынтымақта, ұюда болуымыз шарт. Осындай кең байтақ байлыққа толы жерді тауып, халықты бірлікпен елдікке шақырған Асан Қайғы идеясының мәңгілік екеніне көзіміз жетіп отыр.

Тек дұрыс идея ғана қаншама ғасырлар мен жылдар өтсе де өз маңызын жоймай мәңгілікте болады. Жалпы құтты қоныс, киелі мекен болып ел қиялын тербеген жерұйық сияқты әпсаналар түрік халқының «Өтүкен», «Ергене қоң» жерлерімен үндес, мазмұндас келеді. Себебі олардың сабақтастығы заман, адам, жер-су, мекен мәселелерін алға қояды. Олай болса, Асан Қайғының халыққа қолайлы мекен, жайлы қоныс жерұйықты іздеп, жер дүниені кезуі туралы әпсана мен қазақ халқының Жиделі байсынды жер жаннаты деп қиялмен асқақтатып, қол жетпес арман өлкеге айналдыруында Өтүкеннің рухы жатыр десек қателеспейміз. Жазба ескерткіштер мәтіндерінің астарына мән берсек, Өтүкенді байырғы түркілер Жерұйық деп санағаны аңғарылады. Бұл қасиет тұтқан жер сан ұрпақтың дүниетанымында қасиетті ұғым болып қалыптасып, халық санасында мейлінше кеңейтіліп, бейбіт өмір мен молшылық, ырыс берекенің, бақыт пен барша жақсылықтың рәмізі болып қала бермек.

Байырғы түркі халқы үшін елі мен жерін қорғап тәуелсіз, бақытты, құтты мемлекет құру басты мұрат болса, ұлы ойшыл, кеменгер Әл-Фараби ілімінде бұл мұрат кемел қоғам құру идеясымен сәйкес келеді.

Әлемнің екінші ұстазы атанған данышпан әл-Фарабиді кеңестік идеология комментаторлықтан асырмай, саяси-әлеуметтік ілімін гректің саяси ойын қайталағандығы, осылайша, исламдық не-

гіздерге «қарсы тұрғандығы» үшін ғана құнды деп жариялап, мұсылманшылықтың өзінен бөліп алып қарастыру пиғылын көздеген болатын. Әл-Фараби философиясының, оның ішінде, әсіресе әлеуметтік ілімінің ислам дінінің негіздері мен құндылықтық әлемімен тығыз байланыстылығы қазіргі кезде жан-жақты саралануда.

Әл-Фараби философиясының рационалдық негізі оның грек мұрасын игеруімен қатар, исламдық рухтың өзінде және түркілік танымдағы еркін ойшылдық өзегінде жатқандығын ерекше атап өткен лазым. Әл-Фараби философиясындағы түркілік рухани болмыс көрінісі мен ықпалын зерттеу фарабитанудың қазіргі таңдағы алдында тұрған аса өзекті бағыты болып отыр. Көптеген фарабитанушылар әл-Фарабидің көзқарасына түркі мәдени дәстүрінің әсер еткенін мойындайды. Бірақ, өкінішке орай, ойшылдың шығармашылығына ықпал еткен бұл факторды жан-жақты зерттеуге бағытталған ірі ғылыми еңбек осы уақытқа дейін жоқ. Әл-Фараби төл түркі мәдениетіне тән дүниетанымдық бағдарлар мен категорияларды, болмыс принциптері мен дүниені ұғыну құндылықтарын қалыптастырды. Осы құндылықтар жастық шағында әл-Фарабидің тұлғалық қалыптасуын анықтады. Сондай-ақ әл-Фараби мирасын грек мұрасы мен араб-мұсылман, түркі мәдениеті аясында ғана емес, гректер мен сақтар арақатынасы, ежелгі гректер даналығында лайықты орын алған Анахарсис дүниетанымымен бірлікте зерттеу бұл мәселенің жаңа қырын ашуға сеп болады.

Енді дәстүрлі түркілік дүниетанымдағы «Мәңгілік ел» нысанасының әл-Фарабидің «кемел қоғам» ілімімен байланысы мәселесіне көшейік. Әл-Фара-

бидің кемелдікке жету жолында тұрғындары бір-біріне жәрдемдесетін, адамның адамшылық идеалдарын, екі дүниедегі де бақытын іске асыруға мүмкіндік беретін тәртіп пен үйлесімділіктің бейнесі «Қайырымды қала» ілімінің түпкі бастауларының бірі дәстүрлі түркілік дүниетанымдағы елдік пен бірлікті, бауырластықты ту еткен «Мәңгілік ел» аңсарында жатқанын байқамау мүмкін емес.

Байырғы түркілер түсінігіндегі қаған ұғымымен, әл-Фарабидің Елбасы туралы іліміндегі ойлар бірі-бірімен үндесіп жатыр. Қағанның көрген, дана болуы, күні-түні ел қамын, ел бірлігінің тыныштығы үшін аянбай еңбек етуі, оның әділ қағандығының басты қасиеті. Тәңірі мен Жер-Судан қолдау сұраған түркі халқының арман-мұраты мен тілегі үнемі осындай ел ұғымымен ұштастырылды.

Әл-Фарабидің көзқарасы бойынша, кемел қоғам құру үшін ғарыш пен қоғамдық қарым-қатынастар өзара үйлесімділікте болуы шарт. Ол үйлесімділікке жетудің өзекті алғышарты ретінде көрегенді, көсем, ойшыл адамды айтады. Демек, оның субъектісі де, объектісі де – адам. Сонда кемел қоғам құруға ат салысатын адам қандай қасиеттерімен ерекшелену қажет? Әл-Фараби өз шығармасында ел билеуші адамның он екі қасиетін былай көрсетеді:

1) дене мүшелері кемшіліксіз, қабілетті және сау болуы қажет. Ол осы мүшелердің кез келген біріне қатысты әрекет жасағысы келген кезде, оны өте оңай жасауы тиіс;

2) ол өзіне айтылған бар нәрсені жақсы түсініп, қабылдау қабілетіне жаратылысынан ие болуы керек. Айтып жатқан кісінің мақсатына немесе айтылып жатқан нәрсенің логикасына сай оны түсінуі керек;

3) түсінген, көрген, естіген, қабылдаған нәрсесін есінде сақтау қабілеті болуы керек. Ешбір нәрсені ұмытпауы керек;

4) көкірек көзі ояу, өте ақылды болуы керек. Бір нәрсеге байланысты ең кішкентай бір дәлел көрген кезде, осы дәлел меңзейтін бағытта сол нәрсені жетік меңгеруі керек;

5) осындағы нәрсені толық жеткізе алатын көркем сөйлеу қабілеті болуы керек;

6) үйренуді, ізденуді сүюі керек, оған өзін арнауы керек, үйренудің қиыншылықтарын жеңіп, қиындықтарға сабыр етуі керек. Бұларды шаршататын, қиыншылық туғызатын нәрсе деп қабылдамауы керек;

7) дұрыстықты, дұрыс адамдарды сүюі керек, жалғанды және өтірікшілерді жек көруі керек;

8) жеу, ішу мен жыныстық ләззатқа ұмтылмайтын, оларды қаламайтын адам болуы керек. Құмардан бойын аулақ салып, ондай нәрселерден туындайтын ләззатты жек көруі керек;

9) рухы биік болуы керек, намысты, жомарттықты сүюі керек, рухы жаман және төмен нәрселерден жоғары болуы керек, ең жоғары нәрселерге қарай ұмтылуы керек;

10) күміс, алтын және сол секілді дүниелік мұраттар, нәрселер оның назарында маңызы жоқ нәрселер болуы керек;

11) әділетті және әділ адамдарды сүюі керек, қысым мен зұлымдықты және осыларды істейтіндерді жек көруі керек, өзі мен басқаларына байланысты ынсап иесі болуы керек, адамдарды ынсапты болуға шақыруы керек, қысым көрген жандарға жаны ашуы керек, жақсы, дұрыс деп тапқан барлық нәрселерге қолдау көрсетуі керек, әділ болуға, әділет-

ті орнатуға шақырылған кезде, оны жүзеге асыруда құлықсыз болып, қыңырлық көрсетпеуі керек, керісінше әділетсіздік пен жамандықты істеуін талап еткенде оған қарсы болуы керек, табанды, ұстамды және жігерлі болуы керек;

12) істелуі міндетті деп тапқан нәрсеге байланысты жігерлі, шешімге берік болып, қорқу мен әлсіздік танытпай, батылдықпен оны жүзеге асыруы керек.

Міне, осындай қабілеттерді бойына сіңірген адам ізгі елдің бірінші басшысы, ізгі ұлттың билеушісі, әлемнің билеушісі болады.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. «Мәңгілік ел» үлгісі дегеніміз не?
2. «Түрік» атауының шығу тарихын баяндап беріңіз.
3. Байырғы түркі жазбаларындағы дүниетанымдық ұстанымдар жөнінде айтып беріңіз.
4. Дәстүрлі түркілік дүниетанымдағы «Мәңгілік ел» үлгісі мен әл-Фарабидің «кемел қоғам» ілімінің байланысын салыстырып беріңіз.

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Гафуров Б.Г., Қасымжанов А.Х. Аль-Фараби в истории культуры. – Алматы, 2019.
2. Қасымжанов А.Х. Аль-Фараби. – Алматы, 2019.
3. Әл-Фараби және заманауи Қазақстан философиясы. – Алматы, 2012.
4. Рыскиева А.Ә. Дәстүрлі түрік дүниетанымының рәміздік универсумы. – Алматы, 2017.
5. Орынбеков М.С. Предфилософия протоказахов. – Алматы, 1994.
6. Орынбеков М.С. Генезис религиозности в Казахстане. – Алматы, 2013.

1.4. Ислам философиясының қалыптасуы

Бірнеше ғасырлар тоғысында қалыптасқан ислам мәдениеті тіршіліктің барлық саласында исламды түсіну мен қолдану әдістемесін жасап шыққаны белгілі. Қазақтың ұлттық санасы ислам дінімен байланысты екендігін теріске шығара алмаймыз.

Қазіргі кезде шығыстанушы ғалымдардың пайымдауынша, шешендік өнер, құқық, философия, тарих жайынан мұсылман ғылымының барлық жүйесін бірлікте тану бізге кешенді түрде ислам өркениеті жайлы толық әрі объективті мағлұмат беретіндігі айтылып келеді. Соңғы зерттеулер ислам өркениетінің өзіндік ерекшеліктерін зерделеп, ислам экономикасы, психологиясы, философиясы секілді салаларын ашып берді.

Ислам өркениетінің аббаситтер династиясы басқарып тұрған кезеңде ислам ғалымдары математика, астрономия, медицина және философия ғылымдарымен шұғылданды. Аталған дәуірде ғалым деген ұғым болмағанымен философ деп аталған бірнеше ғылым саласымен шұғылданған адамдар болған. Оларды көпшілік астроном, математик, дәрігер, философ, музыкант деп атаған. Ислам өркениеті де өзге өркениеттер секілді, ең алдымен, адам, дүние, құдай жөнінде дәстүрлі проблемаларды шешуге тырысты. Ислам философиясы рухани сезімдік және діни болып табылатын өзіндік ерекшеліктерден тұрады. Ислам өркениеті сенімнің діни аспектісіне сүйенген болатын, ал оның орталық объектісі жаратушы, парасат, жан туралы мәселелер болып табылады. Өйткені жан табиғи тәннің ең жетілген актісі және өмірге алып келу мүмкіндігін мақсат тұтады. Ислам дүниетанымының іргетасына

сәйкес, Жаратушы жоқтан бар жасаған. Осыған орай, ислам философиясының табиғаты метафизикамен өте тығыз байланысты.

VII–IX ғасырларда исламдық Шығыста мәдени өркендеу қарқынмен даму жағдайында болды. Әсіресе жаратылыстану ғылымдарына өте ерекше мән берілді. Адам баласының Аспан мен Жерді зерттеу жұмыстары тікелей Жаратушыға деген сеніммен және көптеген Құран аяттарымен байланыстырылды. Мұхамбет пайғамбардың көптеген хадистері адамдардың білім алуға деген ниетін оятуға бағытталды. Ғылымның дамуы мен білім алу ең беделді іске айналды. Халифатта физика, математика, география, медицина, астрономия, тарих, дәрі жасау, лингвистика секілді ғылым салалары дамыды. VIII ғасырда Самарқанд пен Бұхарада қағаз шеберханалары жұмыс істеді. Харун әл-Рашид халиф және оның ұлы әл-Мамун билік құрған тұста ғылымның дамуы шарықтау шыңына жетті. Астрономиялық обсерваториялар, аударма және ғылыми еңбек жазу ғимараттары мен кітапханалар салынды.

Халифат астанасы Бағдат қаласында аудармашылар мектебі құрылып, грек тілінен араб тіліне көптеген ғылыми шығармалар аударылған. Соның ішінде Платон, Аристотель, Евклид, Архимед, Птоломей, Гипократ ғылыми трактаттарына ерекше көңіл бөлінді. Ислам философиясы табиғат мәселесін болмыстың құрамдас бөлшегі ретінде анықтауға тырысты.

Әбу Жүсіп әл-Кинди (800 – 860/879) – араб тілді перипатетизм бағытының алғашқы өкілі. Ойшылдың туған күні мен өмірден озған уақыты жөнінде ақпараттар бізге жетпеген. Зерттеушілер 796 жы-

лы Куфа қаласында дүниеге келіп, 866 жылы Бағдат қаласында дүниеден өткен деген мәлімет айтады. Әбу Жүсіп Куфа мен Басра қалаларында алғашқы білімін алып, философиямен танысуға мүмкіндік алады. Философ ретінде қалыптасуы Бағдат қаласымен тығыз байланысты. Себебі дәл осы қалада ол алғаш көне грек философтарының еңбектерін аударатын аудармашылармен танысады. Тіпті Әбу Жүсіп осы қалада өмірінің соңына дейін өмір сүрген. Ойшыл Аристотель философиясын жүйелі түрде ислам әлемінде қарастырған алғашқы ғалым, өз заманының барлық ғылымдарының энциклопедиялық білгірі болған. Араб тілі грамматикасының қыры мен сырын терең меңгерген.

Әл-Мамун халиф қолдауымен өткізілетін философия мен дін саласында орын алатын пікірталас алаңында әл-Кинди үнемі жеңіске жетіп отырған. Озық ойымен көзге түскен ғалым сарай өміріне ұстаздық қызметке тартылады. Әбу Ысқақ Мұхамбет ибн Харун әл-Мутасим Билләхтың ұлы Ахметті білім нәрімен сусындатады. Философ пен бозбала арасында достық қарым-қатынас орнағандықтан, Әбу Жүсіп еңбектерінің басым көпшілігін шәкіртіне арнаған. Халиф 830 жылы ғылыми зерттеулер мен көне грек мәдени мұрасын аударумен шұғылданатын «Даналық үйін» тұрғызады да, әл-Киндиді ғылыми қызметке алады. Дегенмен Әбіл-Фадл Жапар ибн Мұхамбет әл-Мұтаваккіл Алаллах (821–861) рационалистік мектеп қызметін қолдауды тоқтатқан соң философ сарайдан аластатылады. Өмірінің соңғы жиырма жылын әл-Кинди жалғыздықта өткізген. Ол ғылымның түрлі салаларына қатысты екі жүзден астам трактаттар жазып қалдырған деседі. Солардың ішінде «Жоғарғы филосо-

фия жөніндегі трактат», «Тәңірімен бірге», «Ақиқат және Кемел Жаратушы жөнінде трактат».

Әл-Кинди философия адам үшін жалпыға ортақ және мәңгілік заттардың қандай жағдайда тіршілік ететіндігі, олардың қандай себептері бар екендігі жайында білім алуға барынша мүмкіндік беретінін айтады. Философия жайында философтың мақсаты – ең жоғарғы таным деңгейін көрсету, барлық тіршілік иелерінің себепшісін анықтау, барлық тіршілік жөнінде егжей-тегжейлі білу. Әл-Киндидің пікірінше, кемел философ атағына барлық заттардың алғашқы себепін білген ғана лайықты. Философия – заттарды танудың сенімді құралы. Философия әлемді логика тұрғысынан тану әдістеріне сүйенеді. Философия абстрактілі, таза теориялық құрылымды қолданады.

Көне грек мұрасымен танысқан ислам әлемінің ойшылдары платоншылдық мен аристотельшілдік идеяларын көшірумен айналыспады, олар әлемді рационалды тануда ислам дүниетанымы мен философияны шығармашылық тұрғысынан синтездеп шықты. Әл-Кинди ұзақ уақыт жаратылыстану, математика ғылымдарымен шұғылданады. Ғылыми тәжірибенің маңызына ерекше назар аударады. Ойшыл заттар материя, форма, әрекет және мақсат секілді төрт себептен құралатынын айтады. Ал себептер себепшісі – Тәңірі. Әлем екі бөліктен құралады – Ай үсті және Ай асты. Ай үсті әлемінде өлім мен өмір заңдылықтары жүзеге аспайды не заттардың су, ауа, от, жер секілді түпнегіздері болмайды. Ай асты әлемінде түпнегіздер бір-біріне қарсы тұрады, салдары жылылық, суықтық, құрғақшылық пен дымқылдың пайда болуына алып келеді. Ай асты әлемінде түпнегіздер үнемі бірігеді және бөлшектенеді, пайда болады не жойылады. Алайда

түпнегіздер бөлшектенгенімен, түрін сақтайды және өзгеріссіз қалады.

Ойшыл ғылым топтамасына қатысты оларды діни және дүниеауи деп екі санатқа бөледі. Діни ғылым адамзат парасатына негізделген. Дүниеауи ғылым теориялық (физика, метафизика) және эмпирикалық (этика мен саясат) секілді екі санаттан тұрады. Логика мен математиканы білім алу барысында құрал ретінде қызмет ететін ғылымдар санатына жатқызады. Математика санатына әл-Кинди арифметика мен геометрияны, астрономия мен музыканы топтайды. Математика ғылымы физикалық әлемді тануда заттарды өлшеу, санау үшін қажет. Физикалық әлемді танымай, адам метафизикалық болмысты тани алмайды. Адамның абстракттілі ойы қандай жағдай болмасын физикалық әлем заттарынан алған алғашқы білімінен шығады. Физикалық әлемнің сапасы мен санын танымаған адамның абстракттілі ойлауы кенжелеп қалады.

Әл-Кинди адамның бойында «хайуандық қалау», «ашу», «ақыл» күштерінің болатынын айтады. Ақыл күші басым адам өзінің бойындағы ойлау, ақиқатты тану, ізгі қасиеттерін дамытуға бар күшін салады. Философтың пікірінше, жан мәңгі не субстанция материядан тәуелсіз өмір сүреді. Ақыл да жанның құрамдас бөлігі бола отырып, хайуандық қалаудан дербес мәңгі өмір сүреді.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Ислам философиясы ұғымы?
2. Ислам философиясының қалыптасуына үлес қосқан ғалымдар туралы айтып беріңіз.
3. Ислам философиясында жаратыластану ғалымдарының ілгері дамуы.
4. Шығыс перепатетизмі жөнінде баяндап беріңіз.

ابوعلی سینا (۳۸۱-۴۵۰ ق.م)
AVICENNA (980-1037 C.E.)
| Philosopher, Scientist, Physician

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Гафуров Б.Г., Касымжанов А.Х. Аль-Фараби в истории культуры. – Алматы, 2019.
2. Касымжанов А.Х. Аль-Фараби. – Алматы, 2019.
3. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы, 1970.
4. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы, 1973.
5. Көбесов А. Әл-Фараби. – Алматы, 1971.

1.5. Әл-Фараби және ислам философиясы

Әл-Фараби ислам интеллектуалды өміріне орасан зор ықпал етті. Аристотель ілімін түсіндіру мен талдау ісінде ислам перипатетизм мектебі толығымен әл-Фараби көзқарастарының ықпалында болды. Әл-Фарабидің ғылымдарды жіктеу моделі ислам ойшылдары мен орта ғасыр еуропалық ғалыми ойына ерекше ықпал етті. Әбу Бәкір ибн әл-Араби (1076–1148) болмыстың иерархиялық сатылы тұжырымдамасын жалпылама әл-Фарабидің эманация теориясынан алған. Роберт Хаммонд, әл-Фараби философиясы мен Акуинолық Томас идеяларын салыстыру нәтижесінде екіншісінің философиясы мәні жағынан әл-Фараби философиясын қайталайтынын анықтаған. Тіпті әл-Фарабидің кейбір ойлары мен Жаңа дәуір философы Бенедикт Спиноза (1632–1677) көзқарастары араларында сабақтастық бар.

Әл-Фараби алдымен заттардың мәні мен болмыс арасындағы айырмашылықты анықтады. Ол болмысты «міндетті» және «мүмкін» деп екі категорияға бөледі. Шексіз болмыс – Бірінші Тіршілік Иесі. Бірінші Тіршілік Иесі өздігінен тіршілік етеді

және ешқандай себепті қажет етпейді. Ол – барлық заттардың тіршілік етуіне себепкер. Қандай болмасын кемшіліктен тәуелсіз, ешбір уақыт өлшеміне келмейді. Үнемі қозғалыс күйінде және өзін-өзі жетілдіреді. Әрқашан белсенді, сондықтан іс-әрекетте мәңгі. Ешбір мақсатқа мұқтаж емес.

Бірінші Тіршілік Иесін адамзат ақылы анықтай алмайды. Бірінші Тіршілік Иесі – Жалғыз, сондықтан Тәуелсіз. Бірінші Тіршілік Иесі – өзін-өзі таниды, Өзінен тыс және Өзіне ұқсайтын затты тануға мұқтаждығы жоқ. Бірінші Тіршілік Иесіне ұқсайтын болмыс жоқ, сондықтан салыстыру мүмкін емес. Бірінші Тіршілік Иесі өзіне-өзі тиесілі. Бірінші Тіршілік Иесі материалды емес және материямен мүлде байланысы жоқ. Бірінші Тіршілік Иесі – қозғалыс күйіндегі Ақыл.

Әл-Фарабидің көзқарасынша, Бірінші Тіршілік Иесі ешнәрсеге бағынбайды, керісінше Оған барлығы бағынышты. Ақыл арқылы жасалған тұжырымдар көмегімен түсінілетін заттардың тіршілігі толығымен Бірінші Тіршілік Иесіне сүйенеді не «өз-өздерін құрастырады» не «бастап ағады». Бұл философия саласында «эманация» (лат. emanatio – өту, таралу) терминімен ұсынылады. Бұл заттардың толығымен Бірінші Тіршілік Иесіне бағынышты бола отырып, сананың құрылымы мен түпнегіздерінің басқа да қызметтерін орындайтын өзіндік «делдал» қызметін атқарады.

Әл-Фараби Бірінші Тіршілік Иесінен «бастау алған» заттар оның қалауынан тыс қандай болмасын табиғи жолмен не оның білімінен тыс пайда болмайтынын айтады. Бірінші Тіршілік Иесі өзін және өзінің мәнін білгендіктен, барлық заттар одан пайда болатындықтан және ол әлемдегі игілік пен

үйлесімділіктің алғашқы ұстыны болғандықтан, заттар да оның қажетті деп тапқан тәртібі бойынша пайда болады. Бірінші Тіршілік Иесінің білімі заттардың тіршілік етуіне алғашқы себепкер болады. Себебі Бірінші Тіршілік Иесі барлық заттар тіршілігінің жалғыз себепшісі, Ол әр сәтте заттардың болмыс күйін қолдап, бейболмыс күйінен арылтып отырады. Осылайша, әл-Фараби Аристотель философиясында орын алған жасампаздықты ислам дүниетанымы шеңберінде синтездеуге тырысқандығын байқаймыз. Аристотель философиясында Бірінші Тіршілік Иесі – болмыстың «алғашқы қозғаушысы». Ал болмыс жасампаз «ақылмен» өзін-өзі дербес басқарады. Аристотель философиясында алғашқы маңызды орын алмаған Бірінші Тіршілік Иесі әл-Фарабидің философиялық зерттеуінің орталық категориясына айналды. Болмыстың алғашқы негізіне барлық заттар бағынышты. Сондықтан Бірінші Тіршілік Иесі барлық қоғамның әлеуметтік, этикалық, моральдық, саяси және тіпті күнделікті өмірінің мәнін анықтаушы ретінде қалыптасады.

Әл-Фарабиді екі маңызды сұрақ толғандырды:

1) Платон мен Аристотель философиясы арасындағы қарама-қайшылық; 2) ислам дүниетанымы мен көне грек философиясы арасындағы қарама-қайшылықты еңсеру.

Көне грек философиясын сынаушылардың басты дәлелдемелері Платон мен Аристотель арасындағы идеялық қарама-қайшылықкеді. Философияның мақсаты біртұтас және ортақ ақиқатты тану болса, екі данышпанның философиялық жүйелері бір-біріне қалай қарсы келуі мүмкін? Екі данышпанның арасында ақиқатты тану жолында ешқандай қайшы-

лық болмауы тиіс. Әл-Фараби осы сынға жауап ретінде «Платон мен Аристотель көзқарастарының бірлігі туралы» трактатын жазады. Трактатта Платон мен Аристотель арасындағы айырмашылық тілдің әр түрлі стилін қолданудан және екі философтың бір-біріне ұқсамайтын өмір сүру тәсілдерінен екендігін көрсетуге тырысады. Негізінен, данышпандардың философиялық көзқарастары мәні мен мазмұны жағынан бірдей. Трактатта әл-Фараби философияның пәні туралы пайымдай отырып, оған талдау жасайды. Платон философиясын қысқаша шолып, Аристотель философиясының негізгі сипаттамаларын көрсетеді де екі философ ойларының бір-біріне ұқсайтындығын айтады.

Одан әрі әл-Фараби Алғашқы Тіршілік Иесінің атрибуттарын талдауға кіріседі. Бірінші Тіршілік Иесінде ешқандай себеп жоқ, керісінше, Ол – барлық заттың себепшісі. Сондықтан ешбір зат Оның болмысының дәлелі бола алмайды, өйткені Оның өзі – әрбір заттың дәлелі. Әл-Фараби Бірінші Тіршілік Иесіне тән қасиетті жазып, оларға философиялық атаулар береді: «Бірінші», «Бірінші Тіршілік», «Бірінші принцип», «Бірінші себеп», «Бірінші Тіршілік Иесі». Сонымен қатар «Бәрін білетін», «Даналардың данасы», «Еркіндік танытатын», «Ақиқат» және т.б. ислам дүниетанымына тән дәстүрлі атаулар да береді. Мұның барлығы Тәңірі мәнінің көптігін көрсетпейді, керісінше, оның кемелдігін аңғартады. Тәңірінің білімі абсолютті және уақыт пен кеңістіктің шекарасынан тыс. Тәңірі – өзін-өзі таниды, кез келген заттың жалғыз әрі толыққанды себепшісі. Тәңірінің білім, бостандық және күш атрибуттары арасында ешқандай айырмашылық жоқ. Тәңірінің білімі

– абсолют. Әл-Фарабидің пікірінше, Тәңірінің білімі мәңгі болса, білімнің объектісі саналатын әлем де мәңгі өмір сүруі тиіс. Дегенмен дүние Тәңірінің тарапынан ғана мәңгі өмір сүреді.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Әл-Фараби көне грек философиясы мен ислам дүниетанымын қалай ұштастырды?
2. Әл-Фараби Платон мен Аристотель философиясы арасындағы қарама-қайшылықты қалай еңсеруге тырысты?
3. Бірінші Тіршілік Иесінің атрибуттарын сипаттап беріңіз.

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Гафуров Б.Г., Касымжанов А.Х. Аль-Фараби в истории культуры. – Алматы, 2019.
2. Касымжанов А.Х. Аль-Фараби. – Алматы, 2019.
3. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы, 1970.
4. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы, 1973.
5. Көбесов А. Әл-Фараби. – Алматы, 1971.

2-тарау

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫҚ МҰРАСЫ

2.1. Философиялық жүйесі

Әл-Фарабидің ғылымдар тарихына қосқан үлесін жоғары бағалай келіп, белгілі отандық фарабитанушы ғалым Мұқаш Бурабаев: «Әл-Фарабидің ғылыми мұрасы ауқымды және алуан түрлі болып келеді. Ол ғылымның бар саласы бойынша еңбектер жазып, өз дәуірінің рухани-мәдени мұраларының жетістіктерін тұжырымдай келе, прогрессивті философиялық жүйе жасады. Сөйтіп, әлеуметтік-философия, этика-эстетикалық және жаратылыстану ғылымдары саласына өзінің өте құнды үлесін қосты», – дейді.

Әл-Фараби философиясы – өзгеше сипаттағы философия. Оның белгілі тармақтарын әл-Фараби өзінше тұжырымдап береді. Бұл жерде оның философиялық жүйесіне тірек болған басты үш мәселені атап өтуге болады: 1) дүниені мәңгілік деп тану; 2) зерттеу принципі ретіндегі детерменизм; 3) ақыл жайындағы ілім. Әл-Фараби, негізінен, заманындағы жаратылыстану ғылымдарының соңғы жетістіктеріне сүйенеді. Біз әл-Фарабидің фило-

софиялық көзқарастарының ерекшеліктерін нақты тарихи жүйе ретінде алып қарайтын болсақ, бұл көзқарастың ерекшелігі мен сипаттамасын дұрыс пайымдауға мүмкіндіктер береді.

Тәңіріні мадақтау әл-Фарабидің дағдылы лебіз білдіру рәсімі ғана емес, сонымен қатар ислам философиялық ой-пікірінің дамуына септігін тигізген діни теологиялық форма еді. Ислам әлемінде дүниенің басы да, соңы да жоқ деген пікір философияны теологиядан ажыратып келді. Аристотель ілімін жалғастырушылар философтар деп аталды. Әл-Фараби бұл мәселені өзінше шешуге талпыныс жасағанын жоғарыда атап өттік.

Платон мен Аристотель философиясы әл-Фарабидің дүниеге көзқарастарының теориялық қайнары болғанымен, Ағын Қасымжановтың пайымдауынша, платоншылдық мен аристотельшілдік әл-Фараби философиялық көзқарастарында ұштастырылды деп біржақты түсіну қисынды болып табылмайды. Әл-Фарабидің таным теориясының негізі – адамның іс-әрекеті. Танымның субъектісі – адам. Табиғат адамнан бұрын пайда болған, табиғат адамның санасынан тыс тәуелсіз өмір сүреді. Әл-Фарабидің пайымдауынша, таным теориясы 1) заттардың өздігінен өмір сүретінін; 2) таным иесі адам екендігін; 3) заттар адамның сезім мүшелеріне әсер ететіндігін; 4) сыртқы дүниенің түйсіктері арқылы бейнеленетіндігін мойындайды.

Әл-Фараби адамның бойындағы таным күшін келесі түрде жіктеп береді:

1) нәр беруші күш, бұдан сыртқы және ішкі рухани күштер пайда болады;

2) сыртқы ықпал негізінде түйсіктер тудырушы күштер беске бөлінеді: а) сезу; ә) дәм; б) иіс сезу; в) есту; г) көру.

3) ішкі рухани күштер үшке бөлінеді: а) зерде, елестету, армандау, ә) ашулану, қуану, б) ақыл күші, сөйлеу қабілеті, ойлау күші.

Түйсік түрлерін сезім мүшелерімен байланыстыра отырып, әл-Фараби адам ағзасын мемлекетке теңейді. Жүрек пен ми – мемлекеттің басты басқару мүшесі.

Философия ғылымдардың барлығынан қорытынды шағарады. Философияның мақсаты – адам қабілетінің шеңберінде қоршаған ортаны тану. Әл-Фараби бұл жерде адамның танымдық қабілетін өте жоғары бағалап, адам танымына ешқандай шек қоюға болмайтындығын, философия дүниені тану, сезіну екендігін және оның барлық ғылым саласына қатысы бар екендігін пайымдап отыр.

Әл-Фараби философиялық жүйесінде болмыс туралы ілім маңызды орын алады. Әл-Фараби философияда қалыптасқан дәстүр бойынша дүниенің философиялық концепциясын метафизика деп атайды. Метафизика – болмыс пен білімнің басты принциптері жайындағы ілім. Әл-Фараби метафизиканы «Тәңір берген қасиетті» ғылым деп атайды. Сондықтан болмыс туралы ілім әл-Фараби дүниетанымының кіндік ортасы болып табылады.

Әл-Фараби «Ғылымдар жіктелімі» трактатында «Метафизика» тілтану, логика, математика, физикадан соңғы барлық теориялық ғылымдардың синтезі ретінде көрсетілген. Ол метафизиканы үш бөлімге бөледі. Бірінші метафизика барлық заттарды зерттейді. Екінші метафизика ғылымдардың дәлелдеу негіздерін зерттейді. Үшінші метафизика материалдық емес заттарды зерттейді. Әл-Фараби субстанция болмыс туралы ілімнің негізгі категориясы дейді. Субстанция – форма мен материяның

бірлігі. Форма дегеніміз – заттардың мәні. Материя – өзгерістер болатын субстрит көрінісі. Болмыс заңды байланыстарға толы. Аспан, жұлдыздар, жер, су, тас, өсімдік, аң, адамдар «заттар» болады.

Әл-Фарабидің айтуынша, болмыс алты сатыдан немесе бастаудан тұрады. Дүниедегі өмір сүретін барлық заттар бізге белгілі заттар осы алты негізден шығады. Бірінші себеп Жаратушы дейді. Тек Жаратушыға ғана жалғыздық тән, қалған бес сатыға көпшілік тән. Бірінші себептен туындайтын екінші себеп – аспан денелері, олар жердегі денелерден өзгеше. Аспан сферасынан, ай сферасы пайда болуы екінші себеп болады. Оның айтуынша, рух, періштенің болуын осы екі себеп байланыстырады. Болмыстың үшінші сатысын ғарыштық сана құрайды. Ол саналылықтың жоғарғы тегіне жеткізу қызметін атқарады. Төртінші, бесінші, алтыншы себептер кәдімгі жердегі заттармен тікелей байланысты. Әл-Фараби, әсіресе осы болмысты соңғы үш сатысын зерттеуге көп көңіл бөледі. Әл-Фарабидің осы алғашқы себептері туралы ілімі лексикалық-теологиялық сипаттама және мұнда жаңа платоншылардың эманациялық теориясының ықпалын көруге болады.

Әл-Фараби дүниенің мәңгілігі туралы және материяның жойылмайтындығы туралы қорытынды жасады. Оның алғашқы себептілік туралы ілімі мистикалық сипатта. Материяның пайда болуының, барлық сатылары туралы ілімі денелік дүниенің, яғни материя мен табиғаттың барлық байлықтарын жан-жақты ашуға негіз болады. Ол сапа, сан, орын, себептілік, қимыл, субстанциялар, акциденциялар, мүмкіндік пен қажеттілік, кездейсоқтық, уақыт, қозғалыс, т.б. категорияларды қарастырады.

Әл-Фарабидің пантеизмінде натуралистік және материалистік сарын басым. Өйткені Құдайға қарағанда табиғат – өмірдің, тіршіліктің көзі, білім мен ғылымның зерттеу объектісі.

Әл-Фараби жер бетіндегі және аспан, әлемдегі заттардың материалдық сипатта болатындығына күмән келтірмейді. Материалдық заттар немесе денелер әл-Фараби пікірінше алты түрге бөлінеді: 1. Аспан денелері; 2. Есті жануарлар (адамдар); 3. Ессіз жануарлар; 4. Өсімдіктер; 5. Минералдар; 6. Төрт түпнегіз – от, ауа, жер, су. Осы төрт түпнегіз – заттардың материалдығының негізі әрі қарапайым түрі. Олардың әр алуан түзілістерінің нәтижесінде олардан гөрі күрделі материяның қалған бес түрі пайда болады. Денелер пайда болып, жойылып отыруы мүмкін, ал төрт түпнегіз мәңгі өзгермейді, олардан жаңа тіршілік иелері пайда болып отырады. Аристотель аспан денелері ерекше бір зат – эфирден тұрады деді. Әл-Фараби болса, аспан денелерінің ерекшелігін тек олардың құрылысынан көреді. Ол үш өлшем бар дейді – ұзындық, ен, тереңдік. Ол дүниенің негізіне денелік, материалдық қасиетін алады. «Азаматтық саясатта» ол: «Денелердің осы алты түрінің жиынтығы дүние», – дейді. Дүние жалпы бір шарды құрайтын, қарапайым денелерден тұрады, дүниеден басқа еш нәрсе жоқ, яғни заттардың жиынтығы дүниені құрайды, ал әрбір зат қарапайым денеден пайда болады, материядан тұрмайтын зат табу қиын. Форма мен материяны ұштастыратын шынайы дүниенің заттары болып табылады. Әл-Фараби мүмкіндік және шындық категориясын форма және материя категориясымен байланыстырады. Оның пайымдауынша, форма – аяқталған шындық бола

тұрып, материядан гөрі «табиғат» деп атауға көбірек лайықты келеді. Табиғаттың мақсатқа лайықты және жарасымды бөлу принципін дәлелдейтін нәрсе форма мен материяның бірігуі болмақ.

Әл-Фараби жаратылыстану ғылымдары бойынша да аса терең, бай мұра қалдырғанын атап өткіміз келеді. Бұл, әсіресе оның математика, астрономия, физика, медицина, химия, биология салалары бойынша жазған еңбектерінен айқын көрінеді. Ғұлама өзінің «Ғылымдардың шығуы туралы» трактатында табиғаттану ғылымдарының шығу төркінін, себептерін ашып көрсетуге тырысады. Жаратылыстың, болмыстың түп негізінде субстанция мен акциденция жатыр, соларды танып білу – ғылымдардың шығуының қайнар көзі. Субстанция, қазіргіше айтқанда, материя ұғымына жуық келеді, ал акциденция – субстанцияның түрліше көрінісі. Осы көзқарасты негізге алып, әл-Фараби арифметика, геометрия, астрономия, музыка әралуан жаратылыстану ғылымдарының қалай шыққанын және өздігінше қалай дами бастағанын сипаттайды.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Әл-Фарабидің таным теориясын сипаттап беріңіз.
2. Метафизика дегеніміз не?
3. Субстанция дегеніміз не?
4. Материяны қалай түсіндіңіз?

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы, 1970.
2. Әлемдік философиялық мұра: 20 томдық. – Алматы, 2005.
3. Аль-Фараби. Математические трактаты. – Алматы, 1975.
4. Гафуров Б.Г., Касымжанов А.Х. Аль-Фараби в истории культуры. – Алматы, 2019.
5. Касымжанов А.Х. Аль-Фараби. – Алматы, 2019.

2.2. Ғылымдар жіктелімі

Фарабитанушы Ақжан Машани әл-Фараби жайлы: «Фараби әлемдік мәдениет тарихында философ ретінде біршама танымал тұлғаға айналған. Бірақ менің ойымша, оның еңбектерінің көп бөлігі жаратылыстану ғылымдары турасында жазылған», – деп әділ бағасын береді.

Әл-Фараби жаратылыстану ғылымдарының мәселелеріне біршама трактаттарын арнаған. Оның жаратылыстану саласында сақталып қалған шығармаларының өзі – математика, физика, астрономия, оптика, метеорология салалары бойынша мол ғылыми-теориялық және тәжірибелік деректер болып табылады.

Әл-Фарабидің қаламынан шыққан «Ғылымдар жіктелімі» трактаты ислам және орта ғасыр латын әлемінде ерекше маңызға ие болды. Ол «Ғылымдар жіктелімі» трактатында білім теориясын жүйелей отырып, көне гректерден бастап құрамында ислам ғылымы орын тапқан жаңа ғылымдар жіктеуін жасайды. Сөйтіп, классикалық жүйені толығымен өзгертеді, жаңа философиялық жүйенің негіздерін ұсынады.

Әл-Фарабидің аталған трактаты орта ғасырлық латын әлемі үшін біршама маңызды жаңалықтар алып келді. Генри Корбиннің айтуынша: «Батыс схоластикасының ғылымдар жіктеуіне ықпалын тигізген». Трактатта әл-Фараби ғылым тақырыптарының маңызына орай оларды бес санатқа бөледі: 1) Тіл ғылымы; 2) Логика ғылымы; 3) Математика ғылымдары; 4) Физика және метафизика ғылымдары; 5) Азаматтық ғылымдар. Ғылымдарды жіктеудің мақсаты жөнінде әл-Фараби: «Осылайша, адам-

дар ғылым арқылы белгілі бір затқа қол жеткізгісі келсе, соқыр тәуекелге салынып, алданбай керісінше, көзі жете отырып, біле отырып қол жеткізуге тырысады. Бұл кітап арқылы ғылымдарды өзара салыстыра отырып, қайсысының жоғары деңгейлі, қайсысының айтарлықтай пайдалы, қайсысының неғұрлым ашық, қайсысының неғұрлым берік, қайсысының неғұрлым мықтылығын, енді бірінің неғұрлым таяздығын немесе неғұрлым әлсіздігін түсіне аламыз», – деп анықтап көрсетеді.

Әл-Фарабидің ғылымдар жіктеуінің маңызды саналатын бөлімі – «азаматтық ғылымдар» бөлімі. Азаматтық ғылымдар деп нені меңзегенін былай түсіндіреді: «Азаматтық ғылымдар дегеніміз – еркімен жасалған қандай да бір іс-әрекеттердің, олардың пайда болуына себеп болған адамгершіл, өнегелі пейілі мен мінезін, мақсаты мен олардың бір адамның бойында қандай формада болуын, сонымен қатар кезектесу үдерістерінің қажеттілігін зерттейтін ғылым». Кейін әл-Фараби азаматтық ғылымдар мақсатының негізгі мәні бақытқа қол жеткізу екендігін айтады. Осы орайда, басты мақсат байлыққа, жомарттық пен материалдық қуанышқа қол жеткізу емес, бізді шынайы бақытты ететіндер, ол жақсы пейіл, әдемілік пен адамгершілік екендігін, оның нағыз мәніне бұл дүниеде емес, ол дүниеде жететіндігімізді түсіндіреді. Шынайы бақытқа қалалар мен қоғамдардың өзара бірлесіп игілікті бөлісуі арқылы, оларды өзара бірлесіп пайдалануы арқылы қол жеткізе алатындарын айтады.

«Ғылымдар жіктелімі» трактаты үш рет латын, бір рет иврит тілдеріне аударылған. Доминикус Гандиссалинус тарапынан трактаттың алғашқы латынша аудармасы едәуір кемшіліктермен жасал-

ған. Аталған аудармашының «De Divisione Philosophiae» еңбегінде жарық көрген бұл аударма Гилемус Камерариус тарапынан 1638 жылы Париж қаласында «Alpharabii Philosophii Opusculum de Scientiis» тақырыбында жарияланған.

Әл-Фарабидің жаратылыстану ғылымдарына қосқан үлесі ұшан теңіз. Оның жаратылыстану ғылым саласындағы жеке зерттеулері философиялық ерекшелік туралы пайымдауды талап етеді. Ол ғылыми-танымдық ізденімпаздықпен тығыз байланысты.

Ислам әлемінде жеке тұлғалардың және қоғамның шағын ғана бөлігінің қызығушылық нысанына айналған ғылыми ізденістер теориялық құрылыс деңгейіне дейін шарықтаған. Ғылыми нақтылықтың сол тарихи кезеңінде қабылданған өлшемдеріне сай, олардың іргелі деңгейіне шүбә келтірілмейді. Мысал ретінде әл-Фарабидің осыған қатысты бір пайымын келтіру жеткілікті болар: «...осы өнердің әсері тек қана егжей-тегжейлі зерттеуге негізделуі тиіс... Демек, оны философияны зерттеп болған соң ғана зерттеуге болады. Бұған жетем деген адам, абсолютті даналық болып табылатын және игерілуі адамға заттардың шынайы жағдайы мен сол өнердің нағыз мәнін тануға мүмкіндік беретін философияның әр түрлі салаларында өз білімін кеңейтуі қажет». Сонымен қатар ғылыми білімде қарапайым тілде тұжырымдалған деректер түріндегі күнделікті білім де, дұрыс мағына деңгейіндегі пайымдаулардың басқа деңгейлері де байқалады. Бұл, әсіресе математикалық ғылымдардан гөрі жаратылыстану ғылымдарында көбірек байқалады.

«Химия өнерінің қажеттілігі жайлы» деп аталатын трактатында әл-Фараби химия ғылымының

маңызын ашып береді. Әл-Фараби: «Бұл трактатта біз алдымызға бұл өнердің қажеттілігі туралы айтуды және оның қандай жолмен дәлелденетінін көрсетуді мақсат етіп қойдық», – дейді. Онда әл-Фараби Аристотельдің ілімі бойынша алтын, күміс және басқа да отқа жанбайтын асыл металдардың тегі бірдей деп жазады. Олардың айырмашылығы маңызды және кездейсоқ акциденцияларға (қасиеттерге) байланысты болады. Егер бір текті заттардың айырмашылығы болса, оларды өзара бір түрге айналдыруға болады. Бұл жерде айырмашылықтар неғұрлым айқын әрі маңызды болса, оларды өзара бір түрге айналдыру да соғұрлым қиындай түседі, бірақ айырмашылық аз болса, бір түрге айналдыру оңай өтеді. Сонымен, әл-Фараби былайша қорытады: «Бұл өнердің қиындығы көптеген асыл металдардың маңызды және кездейсоқ акциденцияларының өзгеше болуына және алтын мен күмістің өзгешелігі тым аз болып көрінуіне байланысты. Осы айтылғандардан көптеген адамдарды бұл өнерді дәлелдеудегі қателіктерге ұрындырған себеп, сондай-ақ білмейтіндердің аталған өнерді бұрмалауы мен дұрыс бағаламауының себебі де айқын болады».

Әл-Фараби Аристотельдің «Физика», «Аспан туралы», «Жаратылу және жойылу туралы» еңбектерін түсіндіруде қозғалыс ұғымына ерекше мән береді. Әл-Фарабидің қозғалыс ұғымы Аристотельдің қозғалысы секілді Зенон апорияларымен байланысты. «Метеорология» ғылым саласына жасаған түсіндірмесінде табиғаттағы қозғалысты, өзгеріс ретінде қозғалысты, қозғалыс пен тыныштықты және т.б. негіздейді. Әл-Фараби қозғалыс мәселесін физиканың ең басты философиялық мәселесі ретінде анықтайды.

Әл-Фарабидің пікірінше, медицинаның пәні – ағза және оның мүшелерін денсаулықты сақтау үшін зерттеу. Ал жаратылыстанудың пәндік саласына табиғи денелер кіреді. Сондықтан жаратылыстанушының мақсаты – табиғи денелер мен заттардың жиынтығын қоса алғанда табиғаттың мақсатын тану, олардың болу себебі, олардың ішіндегі субстанциялық және акциденциялық нәрселер, яғни оның қызметі таза танымға, теориялық іс-әрекетке айналады. Дәрігер де, әрбір табиғи денені зерттейтін жаратылыстанушы сияқты, адам ағзасының әрбір мүшесін, оның қызметін, ауруларды, олардың акциденциялары мен себептерін зерттей алады, бірақ оның осының бәрін білудегі мақсаты таза теориялық емес, практикалық болып табылады. «Адам тәніне және оның әрбір мүшесіне қатысты дәрігердің қоятын мақсаты, – деп жазады әл-Фараби, – адам үшін денсаулықтың қандай да бір түріне қол жеткізу және оны аурудың қайсыбір түрінен сақтандыру».

Өзінің медициналық трактаттарында әл-Фараби ғылым мен емдеу өнері ретінде медицинаның пәні мен нысанын, адам ағзасының құрылысы мен оның мүшелерінің қызметін қарастырады, Аристотель мен Гален көзқарастарының адам ағзасының мүшелеріне, олардың құрылысы мен қызметіне қатысты пікірлеріне тоқталады. Ол теориялық және практикалық өнер тұрғысынан дәрігердің білуі қажет нәрселерді анықтайды, дәрігерлік өнерге ауадай қажет факторларды қарастырады. Әл-Фараби адамның әр түрлі мүшелерінің қызметін әр түрлі нәрсеге мамандандырылған тұтас нәрсе деп қарайды, адам ағзасында өтетін химиялық-физиологиялық үдерістерді сипаттайды. Мысалы, ас қо-

рытуды, қуат пен қозғалыстың қайнары ретінде жүректің және басқа да мүшелердің маңызын ашып береді.

Аристотель, Платон, Пифагор сияқты әл-Фараби үшін де философиялық ғылымдарда ойлаудың математикалық тәсілін дамыту өте маңызды мәселе болып табылды. Оның математикалық теориясы ислам әлемінде әл-Бируни, ибн Сина, Омар Хайям еңбектерінде қолдау тапқан. Евклидке жасалған фарабилік талдаулар ұзақ жылдар бойы қатаң математикалық қағидаттардың үлгісі болып келген. Әл-Фараби математиканы жеті тарауға бөледі. Олар: 1) Арифметика; 2) Геометрия; 3) Оптика; 4) Астрономия; 5) Музыка; 6) Салмақ туралы ғылым (статика); 7) Айла-әрекет туралы ғылым. Бұл тараулардың барлығына дербес шығармалар жазған, яғни философиялық трактаттарында тоқталып өткен.

Әл-Фараби Шығыс математиктері арасында Евклидтің «Бастамаларын» сынап, түзетушілердің алдыңғы сапынан орын алады. Бұл тақырыпқа арнап ол «Евклидтің бірінші және бесінші кітаптарының қиын жерлеріне түсініктеме» деп аталатын арнайы шығарма жазған. Мұнда ол «Бастамалардың» бірінші және бесінші кітаптарының кіріспесінде келтірілген геометрияның бастапқы ұғымдарының анықтамаларын ғылыми түрде қайта қарауды ұсынады. Евклидтің бірінші кітабында ең әуелі нүктенің, сонан соң сызықтың, беттің анықтамалары беріледі және олар бір-бірінен тәуелсіз қарастырылады.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Әл-Фарабидің ғылымдарды жіктеуінің мәні неде?
2. «Ғылымдар жіктелімі» трактатын қысқаша сипаттап беріңіз.

3. Азаматтық ғылымдар жөнінде баяндап беріңіз.
4. Әл-Фарабидің жаратылыстану ғылымына қосқан үлесін сипаттап беріңіз.

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы, 1970.
2. Көбесов А. Әл-Фараби. – Алматы, 1971.
3. Көбесов А. Математика тарихы. – Алматы, 2007.

2.3. Логика ғылымы

Ислам әлемінде Әбу Насыр, Әбу Әли, Әбу Уәлид еңбектерінде логика теориялық және эмпирикалық ғылымдардың гносеологиялық қажеттіліктерін сынақтан өткізетін дербес ғылым ретінде дамыды. Тарихшы Әбу Хайян Әли ибн Мұхамбет ат-Таухиди, әл-Фарабидің логика ілімі жайында мынадай дерек келтіреді: «Фараби логикасы замандастары мен өзінен кейінгі көптеген логиктерге ерекше ықпал етті. Заманында логика ғылымының білгірі ретінде танылғанның барлығы өздерін «Фарабидің логика мектебінің» өкілдері ретінде санаған».

Логикалық-танымдық зерттеулер әл-Фарабидің шығармашылығында негізгі орын алады. Ол философия, әлеуметтану, музыка теориясы, математика және астрономия ғылымдарына логикалық таным арқылы қарайды. Әл-Фарабидің адамның интеллектуалды дамуына логика басты пән ретінде ықпал етеді деген пайымдауы ешбір таңданысты туғызбайды. Аристотельдің «Органоны» – әл-Фараби логикалық тұжырымдамасының негізгі қайнар бұлағы.

Әбу Насыр әл-Фараби Аристотель ілімін жалғастыра отырып, логика өмірден алшақ жатқан ғылым

еместігін тұжырымдайды. Объективті заттар мәнін категориялар арқылы ұғына отырып, танымдық әрекеттің үш бірдей қырын іске асырамыз: 1) затты ойлаймыз; 2) ойлаудың заңдарын үйренеміз; 3) әлемді танимыз. Осылайша, Әбу Насыр логика ілімі метафизиканың міндеттерінен айқындалады.

Орта ғасырда логика негізгі пән ретінде білім беру жүйесіне енгізілген. Әбу Насырдың логика ілімі бірнеше ғасыр халифаттың барлық білім орындарында логиканы үйретудің оқу құралы болған. Тіпті қазіргі кезде де әл-Фараби логикасы ойлау өнерін меңгерушілер үшін бірегей оқу құралы. Орта ғасыр мұсылман ойшылы ибн Хазм, XIII ғасырда өмір сүрген христиан философтары логика ғылымын меңгеру ісінде әл-Фарабидің ықпалында болған. Мұса бен Маймун «Адасқандарға жол көрсету», Әбис-Салт Аддани «Зейінді түзету», ибн Тамлус «Логикаға кіріспе» еңбектерінде әл-Фарабидің логика іліміне жүгінген.

Әл-Фараби «Категориялар», «Аналитика» трактаттарында категориялардың мәні мен мағынасын аша отырып, қандай болмасын пайымдауды дәлелдеу барысында қажетті дедукция мен индукция әдістерінің мәнін түсіндіруді және аталған әдістер дәлелді болу керектігін айқындап береді. Сонымен қатар логика ғылымында әл-Фарабидің көтерген маңызды мәселелерінің бірі – ислам дүниетанымында ерекше мәнге ие болған жалған мен ақиқатты дәлелдеу.

Әл-Фараби Аристотельдің логика ілімін үйренгенімен, одан ешбір терминді қаз-қалпында алмайды, логикаға арнап өзінше сөздік құрады. Аудармашылар грек тілінен сәтсіз аударған терминдерге

неологизмдер енгізе отырып ретке келтіреді. Ғылыми ойлауды жеңілдету үшін Аристотель «Органына» түсіндірмелер жазады. Әрине, әл-Фараби өзінің логика ілімін жіктеуде Аристотельдің еңбектеріне сүйенеді. Ол логика ғылымындағы аподейктика, диалектика, софистика, риторика және поэтиканы бөліп көрсетеді. Яғни ол логика ауқымын тек «силлогистикалық өнер» мен формальды логика, аподейктикамен шектеп қоймады. Әбу Насырдың «Логикаға кіріспе», «Аналитика», «Логикада қолданылатын сөз орамдары», «Логика бойынша кіріспе бөлімдер» трактаттары логикалық ілім, әдіс, дәлелдеу, силлогизм, дедукция жөнінде мәселелердің мәнін ашуға бағытталды.

Тәңірі болмысын дәлелдеу ислам дәстүрінде аса өзекті болмады және ешбір қажеттілікті талап етпеді. Сондықтан логика ғылымы мен оның пәні әлем жайлы объективті білімді логикалық ойлау арқылы шешуге тырысты. Әбу Насырдың силлогизм жөнінде ілімі метафизикалық сипатта дамыды. Логикалық трактаттарында «жалпы» мен «жалқыны» дәйектеу және анықтау формальды-логикалық парадигмалар аясындағы қарапайым анықтаулар ғана емес, адамның логикалық категориялар арқылы қоршаған әлеммен онтологиялық байланысы аясындағы анықтаулар еді.

Ислам әлемінде ақиқатты іздеу ақылмен тану арқылы жүзеге асты. Сондықтан да логика ілімі ислам теологиясы мен философияның таным әдістемесінде жетекші орын алды. Ежелгі грек ойшылдарының еңбегінен, соның ішінде Аристотельден алынған логика білімі ислам теологиясы, философиясы мен құқықтану ғылымының қалыптасуының гносеологиялық құралы болды. Бұл ислам фи-

лософтарына діни және философиялық білімдерін силлогистикалық өнердің әр түрлі формаларында жүйелеуге мүмкіндіктер берді.

Әл-Фарабидің пайымдауынша, дін диалектикалық пайымдаулармен дамиды. Философия ілімнің дәлелділігін, алынған тұжырымдардың ақиқаттылығын, логикалық құрылысының мінсіздігін, логикалық дедукцияның қатаң сипатын талап етті. Қолжетімді білімді алудағы мұндай әдіс философиялық рационализм әдісі саналды. Әл-Фараби және кейінгі Шығыс перипатетиктерімен дәйектелген бұл әдіс діни көзқарастағы ойшылдармен пікір таласта қолданылатын болды.

Ғалым үшін пайымдау әдісін бұзбау, ойды қатаң логикалық бірізділікпен жеткізу, жалған және қателіктерді жібермей, анықтамаларды анық, нақты беру, ұғымдарды жүйелеу маңызды болды. Әбу Насыр логика ғылымы жөнінде ойын былайша тұжырымдайды: «Біз логика ғылымында сауатсыздық танытсақ, өзгенің пікірінің дұрыстығын және неліктен оның пікірінің дұрыс екендігін, қателескеннің неге және қалай қателескенін білмейтін боламыз. Саналуан пікірлер ішінен ненің дұрыс, ненің бұрыстығын анықтай алмаймыз, қайшылыққа толы пікірлерді ақиқат ретінде танимыз не олардың ешбірін ақиқат санатына алмаймыз. Мұның барлығы «тисе – терекке, тимесе – бұтаққа» мақалына сайып келетіндей». Оның пайымдауынша, логикалық процестерге: 1) көпшіліктің не данышпан адамдар қабылдаған көзқарастар; 2) «ата-ана алдындағы парыз» секілді жалпылама пікірлер; 3) сезімдік қабылдау ережелері; 4) жалпы принциптер, ақылмен дәйектелген мәндер, аксиомалар жатады.

Әбу Насыр «Софистика» трактатында логика ғылымын жаңылу мен түсінбеу және оларды шешуге, мұндай процестерде қандай қайшылықтар болатынын анықтауға бағытталған, ойлау формасы мен тәсілі, логикалық таным процесіндегі дәлелдеу жөніндегі ғылым екенін пайымдайды. Әл-Фараби Аристотельдің софистиканы түбегейлі сынағанын қолдайды. Дегенмен ол көне грек философы секілді софистика бағытының неліктен шалымды таралуының себептерін түсіну қажеттігін және оның рационалды мәндерін анықтауды ұсынады.

Софистикаға (көне грек тілінен аударғанда – даналық) деген көзқарас қашанда әр түрлі болған. Алғашында ілім «даналық» ретінде, кейін «айтыс айласы» ретінде қарастырылды. Философ позициясы тұрғысынан Аристотель мен әл-Фараби софистиканы философиялық өмір салтына сайып келетін тәсіл ретінде қабылдамады. Әл-Фараби өмір сүру тәжірибесімен үлгі-өнеге көрсетіп, адамгершілік міндетін ізгілік жасаумен байланыстырды. Аристотель секілді адам бақыты оның ақылы мен ісінің сәйкес болып, ізгілік мағынаға толы іс-әрекеттерден тұрады деп есептеді. Сондықтан софистика жөнінде проблемалар Аристотель мен әл-Фарабидің этикалық тұжырымдамаларынан туындап отырды және осы екі ойшылдың алдына қойған ізгілік мақсаттарына толық жауап берді.

Әл-Фараби софистика тарихын талдай отырып, оның логикалық қорытындыларын терістеуге арналған тәсілдер мен амалдарды өңдеуге кіріседі. Софистика ілімінің түрлерін, пайда болуының алғышарттарын жүйелей отырып, оның принциптерін, әсіресе Протагорды қатты сынға алады. Софистердің «Адам – барлық заттың өлшемі» тезисі

адамның танымына зор мүмкіндіктер берді. Дәл осы тезисті көптеген софистер жеке мақсаттарын жүзеге асыруда қолданды. Әл-Фараби софистиканың, оның дәлелдеу әдістерінің мәнін анықтайды. Ілім заттар туралы бұрмаланған ұғымдар мен әдістерден тұратынын айтады.

Әл-Фараби логика ілімінде дәлелдеу проблемасын философиялық принцип болып табылатын ақиқатты дәлелдеумен байланыстырды. Проблеманың қиындығы сонда, ақиқаттан ақиқат тұжырымды анықтап алу. Сондықтан тұжырымның ақиқаттығы проблемасы софистермен пікірталас процесінде туындады, өйткені олар кез келген тұжырымды жағдайға байланысты ақиқат не жалған ретінде көрсетті.

Әбу Насыр әл-Фарабидің логикалық іліміндегі силлогизм мен дәлелдеу тұжырымдамалары логиканың барлық мүмкіндіктеріне ие және олар қазіргі заманғы формальды және диалектикалық логикада пайдаланылып келеді.

Әл-Фарабидің аристотельдік пайым бойынша ойдың формасы ретінде ұғымды тереңірек зерттеуі, сөзсіз ислам ғылымында өтімді логикалық мәселеге айналды, маңызды орны бар метафизикалық мәселелер бойынша дискуссиялардың сипатын тереңдете түсті және логикалық-философиялық мәселелердің стратегиялық тенденциясын алға қоя отырып, оның алдағы дамуына зор әсерін тигізді. Сонымен бірге әл-Фарабидің ұғымды тек ойдың формасы ретінде ғана емес, көпқырлылық пен жалпыға ортақтық қасиеттерін синтездей білген мағыналық ұғым ретінде де қарастырғанын мойындауымыз аса қажет.

Дедуктивті тәсілді ислам философиялық жүйесінде ақиқатты силлогизм арқылы дәлелдеу тәсі-

лі ретінде қолданғанда адамның сыртқы әлеммен байланыс фактісі ғана анықталған жоқ, сондай-ақ Тәңірі жаратқан әлеммен адамның феноменальді байланысы айқындалды. Кейін аталған логикалық зерттеулер Жаңа дәуір ойшылдары тарапынан қайта қаралды, дедукция проблемасына Рене Декарт, Лейбниц, Кант және басқа да көптеген ғалымдардың еңбектері бағытталды, олар дедуктивті тәсілді формальды логиканың тәсілі ретінде ғана емес, әлемді тану әдісі ретінде түсінді.

Әл-Фарабидің логика саласындағы пікірлері танымал ойшыл ибн Маймонидқа да біршама ықпал етті. Ол әл-Фарабидің пікірлері шеңберінде логика ғылымы жайында өзінің түсініктерін дамытты. Ибн Маймонид логика ғылымына қатысты көзқарастарын дәйектеуде Әбу Насыр тұжырымдарына сүйенгенін аңғарамыз.

Әл-Фарабидің логика ғылымы тұтасымен таным құралы ретінде жол сілтеуші маңызды қызмет атқарды. «Логика өнері, – деп жазды әл-Фараби, – ақылдың жетілуі мен ақылдың объектісіне қол жеткізу барысында адамды ақиқат жолына сілтеуші заңдар сабақтастығы. Өйткені аталған жолда қателіктерге жол берілуі әбден мүмкін; ақыл – танып білмеген объектіге қол жеткізу барысында ақылды қателіктер жасаудан қорғайтын және қателіктерден оқшауландыратын, аяқты шалыс басу мен күнә жасамауға көмектесетін заңдар жиынтығы».

Әл-Фарабидің логика ілімін зерттеу философияның қазіргі даму кезеңінде маңызды проблемалар қатарына жатады. Себебі логика ғылымы ойлау өнеріне, ойлану процесінде жетістікке қол жеткізуге, сөзге және оның мазмұны мен мағынасына жауапкершілікпен қарауға үйретеді.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Әл-Фарабидің логика ғылымына көзқарасын баяндап беріңіз.
2. Софистика және әл-Фарабидің софистикаға көзқарасын сипаттап беріңіз.

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Аль-Фараби. Логические трактаты. – Алматы, 1975.
2. Әлемдік философиялық мұра: 20 томдық. – Алматы, 2005.
3. Гафуров Б.Г., Касымжанов А.Х. Аль-Фараби в истории культуры. – Алматы, 2019.
4. Касымжанов А.Х. Аль-Фараби. – Алматы, 2019.

2.4. Музыканың үлкен кітабы

Әл-Фараби музыка ілімін жасауда көне грек данышпандары Пифагор, Аритотель, Евклид, Аристоксен, Птолемейдің тиісті еңбектеріне сүйенді. Алайда әл-Фараби аталған ғалымдар идеяларына сын көзімен қарап, логикалық сарапқа салып, ғылымның жаңа жетістіктері негізінде қайта талдап шығады. Олардың дұрыс-бұрыс жерлерін дәл басады. Сондықтан да әл-Фараби бұл салада гректерден көп озық кеткен. Мәселен, ежелгі грек ғұламалары аспаптарды зерттеуді тіпті қолға алмаған. Ал әл-Фараби музыкалық аспаптарды зерттеуді тыңынан бастап, математика және физиканы жетік білгені сонша, олардың музыка іліміндегі мүлт кеткен жерлерін дәл тауып түзетеді, дамытады. «Мен тек музыка ғылымын бағалаушы ғана емеспін, музыка өнерін де бағалаушымын, сондықтан да ертедегі гректерге қарағанда, көбірек істеуіме мүмкіндігім болды», – деп жазады Әбу Насыр.

Әл-Фарабидің пікірінше, музыканың ғылыми іргетасы тәжірибе-бақылау мен физика-математика ғылымдарының қағидаларынан тұрады, ал оның негізгі мақсаты адамның эстетикалық мұқтажын қанағаттандыруға тиісті. Музыка поэзиямен де байланысты, өйткені поэтикалық тіл мен музыка тілі бір-біріне етене болып қабысқан кезде музыканың эффектісі күшейе түседі. Музыка ғылым ретінде математикаға жақын тұрса, өнер ретінде поэзияға туыстас.

Әл-Фараби «Ғылымдар жіктелімі» трактатында басқа ғылымдармен қатар музыка ғылымының да ғылымдар тізбегінде алатын орнын, пәнін, мазмұнын, тарауларын анықтап беруге тырысқан. Әл-Фарабидің анықтауы бойынша, музыка – математиканың жеті тарауының бірі. Бұл ғылымның зерттейтін пәні, мақсатын ол былай анықтайды: «Музыка туралы ғылымға келсек, ол жалпы алғанда мелодия түрлерін, олардың неден жасалатынын, не үшін жасалатынын, олардың әсері барынша өткір және әсерлі болу үшін қандай болу керек екендігін зерттейді. Ол екі ғылымды біріктіреді: біріншісі – практикалық музыка, екіншісі – музыка жайлы теориялық ғылым.

Практикалық музыкаға табиғи және жасанды түрде жасалған аспаптарда орындалып, сезім арқылы қабылданатын мелодиялар жатады. Табиғи құралдарға көмей, тілшік, мұрын, т.б. жатады, сыбызғы, лютня және басқалары – үні жасанды аспаптар. Музыкант-практик тек музыкалық аспаптардан тон, мелодия және осыларға қатысты барлық басқа нәрселерді шығарып алумен ғана шұғылданады.

Музыка жайлы теориялық ғылым ақылмен сезу сипатында болады, ол тондар мен мелодиялар

жайлы жалаң білім беріп қана қоймай, мелодияны құрайтын нәрселердің бәрінің себептерін ашады; мұнда олар белгілі бір аспапқа, материяға қатыссыз дерексіз түрде қарастырылады. Бұл ғылым мелодияны қандай аспаптар мен денелер шығарғанына тәуелсіз жалпы түрде, дыбыс қабылдау мүшесінің пәні ретінде қарастырады».

Әл-Фарабидің «Музыканың үлкен кітабы» – музыка саласында жазылған әлемде тендесі жоқ кітап. Музыка тарихын жазған белгілі ғалым Г. Фармер: «Барлық ғылымдар саласында әл-Фараби – «Екінші ұстаз». Музыка саласында патша болып табылады», – дейді. Тіпті, Аристотель: «Музыка мәселесі ғылымда, өнерде маңызды орын алатынын білемін. Дегенмен музыканы талдау үшін музыкалық талант, дыбысты түсіну қабілеті болуы керек. Ондай қабілеттер менде жоқ», – деген екен.

«Музыканың үлкен кітабында» ғұлама математикалық тәсілдер арқылы музыкалық дыбыстарды өзінше ретке келтіреді. Әл-Фараби тек музыка теориясымен шұғылданып қана қоймай, музыкалық аспаптарды да қолдан жасап, сол аспаптарда керемет ойнай да білген секілді. Оның шебер орындаушылығы жөнінде Шығыс халықтары арасында күні бүгінге дейін айтылып жүрген көптеген аңыз-әңгімелер бар. Сонымен қатар «Музыканың үлкен кітабында» философия, математика, тарих, этнография ғылым салаларының мәселелері молынан кездеседі.

Әл-Фараби музыканың емдік қасиетін, оның жағымды әсерлерін дәлелдейді, оның тәрбиелік мәні зор екенін дәйектеп зерделейді. Адамның музыка шығару қабілетінің әр түрлі сатысын көрсетіп, оған жан-жақты жағымды, жағымсыз әсер ете-

тін музыкалық жанрларға талдау жасайды. XV ғасырда «Музыканың үлкен кітабы» латын тіліне аударылып, еуропалық музыка ғылымы мен өнерінің дамуына ықпалы зор болды. Музыка теориясын зерттеушісі Ф. Д'Эрланже «Музыканың үлкен кітабын» 1930–1935 жылдары француз тіліне аударды. Ф. Д'Эрланже, әл-Фарабидің музыка саласында жазылған шығармалары ғасырлар толқынында ислам әлемінде маңызды орын алғандығын айтады.

«Музыканың үлкен кітабының» бірінші тарауы – «Музыка өнеріне кіріспе» деп аталып, екі тарауды құрайды. Оның алғашқысында «музыка» атауы, оның этимологиясы мен семантикалық негіздері, музыка ілімінің сан алуан мәселелері әуенінің шығу тегі, оны шығару, орындау, сондай-ақ музыкалық теория туралы ұғымдар мазмұндалады. Әл-Фараби жалпы музыка жайлы пікірлер айта отырып, музыка әуені мен оның қоғамдық қызметі туралы тоқтала келіп, адамды ләззатқа бөлейтін әуен, эмоциялық әсер тудыратын әуен және әдеби мәтінмен (өлшем) байланысты әуен деп үшке бөледі.

Кітаптың екінші бөлімінде адам құлағына жағымды әуендер, дыбыстың табиғи сезілуі, гармония және үндестік, музыкалық тондардың әрқандай ерекшеліктері сөз болады. Мұнда дыбыстардың табиғи ерекшеліктері, музыкалық әуендері, кемелдендірудің жолдары мен принциптері, музыка теориясына байланысты көптеген құнды теориялық мағлұматтар пайымдалады. Сондай-ақ әл-Фараби музыка мен поэзия арасындағы табиғи бірлікті мойындайды. Мұның өзі әл-Фарабидің әндердің синкреттік сипатынан хабардар болғандығын дәлелдесе керек. Бұл біздер үшін өте құнды деректердің бірі

болмақ. Бұдан әл-Фарабидің поэзия өнерімен де шұғылдағандығы туралы мәліметті аңғара аламыз.

«Музыка өнерінің негіздері» аталатын екінші тарау екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде оның физикалық анықтамасы, дыбыс шығаратын денелер, жоғары және төмен дыбыстардың себептері, музыкалық интервалдар – қос октава, кварта, тон, үндестік және диссонанс қатынастары үлкен, орта, кіші интервалдар жасаудың тәсілдерін, теориялық негіздерін егжей-тегжейлі көрсетеді. Тараудың екінші бөлімінде квартадан немесе аралықта пайда болатын интервалдар туралы теориялық мәселелерді қозғайды.

Трактаттың үшінші – «Музыкалық аспаптар» тарауы да екі бөлімнен тұрады. Алғашқысы – «кең таралған музыкалық аспаптардағы тондардың қалыптасу жолдары». Мұнда әл-Фараби, ең алдымен, уд аспабының құрылысы, ашық пернелері, оған орындаушы саусақтарының орналасуы, төрт ішекті уд, оның бойында жасалатын интервалдардың арақатынасы, дыбыс қатары, жағымды тондар, уд аспабын күйге келтірудің қарапайым және күрделі түрлері, оларды қолданудың тәсілдерін қарастырады.

Тараудың екінші бөлімі тамбур аспабының ерекшеліктеріне арналған. Бағдат тамбуры, оның тұрақты және айналмалы пернелері, әр түрлі аккордтары жайында зерделенеді. Сонан соң әл-Фараби Хорасан тамбурына тоқталады. Оның да сан алуан нәзік ерекшеліктеріне үңіліп, теориялық мәселелерін сөз етеді.

Кітаптың соңғы тарауы «Музыкалық композиция» деп аталады. Соңғы тарау да екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде әуеннің анықтамасы, то-

лық және толық емес топтар, топтардың кестелері, үндестік және диссонанс, эволюция, ырғақ, негізгі ырғақ, соғулар, қосылушы ырғақтар, арабтардың дәстүрлі ырғақтары, әуендерді шығару жөнінде сөз болады. Екінші бөлімінде дауыс әуендері, адам дауысы, фонема және фризалар, сөздің мелодияға бейімделуі, бос және толтырылған тондар, бос және толтырылған топтарды айту, аралас айту, қосылушы және ажыратушы айтыстың түрлері, дауыс әуендерін шығарып (композиция) айтудың басталуы мен соңы, әуендердің тиімділігі, әуендерді әспеттеу және олардың адам сезіміне әсері жайлы айтылады.

Әл-Фарабидің бірнеше музыкалық дыбыстардың бір мезгілде алынуы туралы тұжырымы да көңіл аударарлықтай. Оның «Өзара кемел байланысқа түскен ноталарды, аккорд, туыстық үндестік (гармония) деп айтамыз» деген пайымдаулары қазіргі музыкалық теориялар анықтамаларымен үндесіп жатқан секілді. Ғұлама музыкалық дыбыстардың үндестігі жайлы ойларын дамыта отырып, олардың санын оңға жеткізеді: 1) композицияға қосылып, оны көркемдей түсетін немесе мәнін төмендетін гармония; 2) уақыт гармониясы немесе ырғақ мәселесі; 3) белгілі бір әуен құрайтын ноталарды топтастыру гармониясы; 4) музыкалық әуен құрайтын басқыштарды топтастыру гармониясы; 5) белгілі бір музыкалық әуен құру үшін ноталардың өзара алмасуының ерекше гармониясы; 6) бір тектес үндес ноталарды қосу гармониясы; 7) музыкалық әуен құрайтын басқыштар гармониясы; 8) интер-валдар гармониясы; 9) әр түрлі тональдықтар негізінде алынатын құрылысы, ортақ гармониялар; 10) ноталардың биіктігі мен төмендігі жайлы гармония.

Әл-Фараби музыка теориясына қатысты барлық мәселелерді гармония деп атаса да, олардың ішкі мәнін өзінің дұрыс мағынасында түсінген. «Музыканың үлкен кітабы» әл-Фарабидің есімін ғылым әлемінде одан әрі биікке көтерді. Әл-Фараби кітапты замандасының өтініші бойынша, дәлірек айтқанда, Әбу Жағфар Мұхамбет ибн әл-Қасым әл-Кирхи уәзірдің өтініші бойынша жазған екен. Біздер үшін әл-Фарабидің бұл еңбегі – музыка саласы бойынша жазылған аса қымбат тарихи және мәдени мұра.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Әл-Фараби зерттеулеріндегі музыка ғылымы, пәні, мақсаты?
2. Әл-Фарабидің музыкалық ілімі туралы баяндап беріңіз.
3. «Музыканың үлкен кітабына» қысқаша сипаттама беріңіз.

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Абу Наср аль-Фараби. Книга о музыке: философские трактаты. – Алматы, 2014.
2. Әлемдік философиялық мұра: 20 томдық. – Алматы, 2005.
3. Аль-Фараби. Трактаты о музыке и поэзии. – Алматы, 1993.

2.5. Қайырымды қала туралы

Әл-Фарабидің қоғамдық-философиялық көзқарастарын зерттеу қазіргі кемел қоғамды құру ісінде маңызды. Оның бақыт және адамдардың өзара қарым-қатынастарындағы мейірімділік туралы гуманистік ойлары қазіргі таңда да өз мәнін жоғалтқан жоқ.

Әл-Фараби азаматтық қоғамды даналығы мол көшбасшысы бар бір топ адамдар басқару қажеттігін айтады. Әл-Фарабидің кемел қоғам құру жөнінде көзқарастары «Азаматтық саясат», «Мемлекеттік қайраткердің афоризмдері», «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», «Бақыт жолдарын көрсету» секілді трактаттарында көрініс тапқан.

Көне грек философтары, соның ішінде Платон мен Аристотельдің саяси және шығыстық әлеуметтік-философиялық көзқарастар негізінде, әл-Фараби қоғамдық құрылымның үйлесімді теориясын өңдеп шықты. Оның пікірінше, қайырымды қаланың билік басында және бір мезетте дін істерін басқара алатын философ болуы қажет. Әл-Фараби мемлекетті адамдардың қажеттіліктерін қоғамдық тұрғыдан қанағаттандыру мақсатында құрылған саяси ұйым ретінде анықтайды, оның қалыптасу және даму сатыларын қарастырады. Ойшыл қоғамды мемлекетпен теңестіреді. Қоғам адамның дене мүшелері секілді. Қайырымды қала адамның барлық дене мүшелерінің үйлесімді қызметі тәрізді болады.

Әл-Фараби қалалық қауымдарды құрайтын тұрғындарды мына белгілері бойынша саралады:

– «қала және қажеттілік қоғамының» мақсаты – «тәннің өмір сүруі және қорғануы үшін қажеттіге (барлық) қол жеткізуде өзара көмектесетіндер»;

– «қала және айырбас қоғамының тұрғындары – ауқаттылыққа және байлыққа қол жеткізуде бір-біріне көмектесетіндер»;

– «қала және опасыздық қоғамының тұрғындары – сезімдік рақат алуда бір-біріне көмектесетіндер».

Әл-Фараби Аристотель секілді әрбір тұрғыны қалағанын істей алатын «ұжымдық қаланы» ең жақ-

сы қала ретінде есептейді. Оның тұрғындары өздерінің еріктеріне сәйкес басқарушыларды таңдайды.

Әл-Фарабидің қайырымды қаласының тұжырымдамалары қандай тарихи дәуірде қалыптасқанына назар аударған жөн. Оның ойлары барлығынан бұрын адам туралы және оның мәселелеріне қатысты басты сұрақтарды пайымдауға негізделді. Әл-Фараби осы анықтамаға сүйене отырып, сапалы және сандық белгілері бойынша қоғамды былайша бөледі: толық – кіші қала қоғамы, халық – орта қоғам және адамзат – үлкен қоғам; толық емес – отбасы, ауыл, қалалық аудан. Адам қоғамындағы кемелдікке адамдардың бір-бірімен бірлестік санының өсуі арқылы қол жеткізіледі.

Әл-Фарабидің саяси мұраттары «қайырымды» және «қайырымсыз» қалаларды келесідей түрде салыстырып қарастырғанда анық байқалады: 1) қайырымды қала; 2) қайырымсыз қала; 3) ұнамсыз қала; 4) адасқан қала (соңғы екеуінің ортасына «құбылмалы қала»). Қайырымды қала – мұрат. Қайырымсыз қала – шындық, бірақ әл-Фарабидің пікірінше, дана басқарушыны табу, біліммен, ағартушылықпен айналысса ғана жақсаруға қандай да бір үміт береді. Бірақ қайырымсыз қалалардың ішінде әл-Фараби құптайттындары да бар, себебі оларды адамгершілік жолына қарату мүмкіндігі жоғалмаған: «...ұжымдық қалаларда және қажеттілік қалаларында қайырымды қалалар мен қайырымды басшылықтардың білім алуы әлдеқайда мүмкін және оңай».

Әл-Фараби есептеуі бойынша қайырымсыз қалаларда тұрғындар жоғары рухани кемелмен берілетін бақытқа ешқашан талпынбайды. Игіліктер ішінен қайырымсыз қала тұрғындары деннің саулығы,

байлық, рақаттану, сезімге берілу еркіндігі, құрмет және ұлылық секілді тек мәлім болып табылатын игіліктерді ғана біледі. Осы игіліктердің әрқайсы қайырымсыз қала тұрғындарына бақыт болып беріледі, алұлы бақыт осы барлық игіліктердің бірігуінде жатыр. Бұл игіліктерге бақытсыздық қарсы тұрады: дененің ауруы, кедейшілік, ләззаттың болмауы, өз құлшыныстарына ере алмау және құрметтің болмауы. Қажеттіліктер қаласында тұрғындар тек дененің өмір сүруіне қажетті заттармен шектеледі: тамақ, су, киім және осыған жету үшін бір-біріне көмектесу. Айырбас қаласында тұрғындар ауқаттылық пен байлықты өмірдің мақсаты ретінде санап, соған қол жеткізуде бір-біріне көмектеседі. Қайыршы және бақытсыздық қаласында тұрғындар сезім мен қиялға әсер ететін ләззатты бағалайды, барлық түрлері мен көріністерінде қызықтармен жұбануға және шаттықты оятуға талпынады.

Атаққұмар қала тұрғындары бір-біріне тек оларды оқу, мақтау үшін, олар жөнінде үнемі айту және басқа халықтар білу үшін, олардың даңқын шығарып, іспен де, сөзбен де дәріптеу үшін, бір-бірінің алдында немесе басқалардың алдында атақ пен даңққа бөлену үшін көмектеседі. Билік құмар қаланың тұрғындары өздері басқаға бағынуды қаламайды, басқаларды бағындыруға әрдайым құмар болады; олардың жігері тек жеңіс қана беретін қуанышқа қол жеткізуге бағытталған. Ләззатқұмар қала тұрғындарының әрқайсы өз құмарын ешнәрсемен шектемей, қалағанын еркін істеуге талпынады.

Әл-Фараби қайырымсыз қаланың ең төменгі түрін билік құмар қала деп санайды. Ұжымдық қаланы философ кейде еркін деп те атайды. Ол өзіне барлық қалалар белгілерін қосады: бірқалыпты-

лық пен асқақтықты байланыстырады. Сонымен қатар әл-Фараби қоғамдық өмірдің біртұтастығын айқындай отырып, шындыққа келгенде қалалар түрінің жоқ екендігін айтады. Қала тұрғындары бес санаттан тұрады: 1) феодалдық жетекші; 2) шешендер – ғылыммен, өнермен және рухани іскерлікпен айналысатын адамдар; 3) өлшеуіштер (шенеуніктер және техникалық жұмысшылар); 4) жауынгерлер; 5) байлар.

Бақыт – әл-Фараби этикасының орталық санаты, барлығынан дербес болып саналмайды. Қайырымды қалада бақыт адамдар, мейірімділік, әділдік және әдемілілік арқылы жүзеге асырылады. «Жұмыстарында өзара көмектесу мақсаты үшін біріккен шынайы бақытқа ие адамдардың бірлескен қаласы қайырымды қала және адамдар бір-біріне бақытқа жету үшін көмектесетін қоғам өз алдына қайырымды қоғам болып табылады. Бір-біріне бақытқа қол жеткізу үшін көмектесетін қалалары бар халық, сәйкесінше қайырымды халық болып есептеледі. Осылайша, барлық халықтар бір-біріне бақытқа қол жеткізу үшін көмектесетін болса жер шары да қайырымды болады».

Әл-Фараби философия жүйесінің орталығында, біз атап өткендей, адам мәселесі, оның интеллектуалды-адамгершілік жетілуі, оның бостандыққа, жеке және қоғамдық бақытқа жету ұмтылысы, адамның үздік болашаққа ізденісі орналасқан. Ол қарым-қатынастың халық, адамзат секілді әлдеқайда жоғары формалары туралы жазды және мемлекеттік басқару формасын елдің құзырындағы азаматқа қатысты тәуелсіз, жоғарғы, егеменді деп ойлады. Мемлекеттік құрылыс ілімінде иерархиялық принципті ұстанады. Адамдар лауазымы, атағы мен бай-

лығына қатысты билікке иемденбейді, оның қабілеттілігіне байланысты анықталады.

Көнеден көшбасшы болмысы қандай болуы қажеттігі көптеген ойшылдарды толғандырған. Платон өтірікті жақтырмайтын, шындықты сүйетін, әділ, білімге құштар философ билеуші бола алатынын айтады, себебі ақылға негізделген болмысты сол ғана анықтауға қабілетті. Платонның пікірінше, мұндай басқарушы қызметінде танымға қабілетті, есте сақтау қабілеті жоғары, әділдікті, батылдықты және даналықты басшылыққа алады.

Әл-Фараби пікірінше, бақытқа қол жеткізу үшін қайырымды қала тұрғындары екі өмірде де бақытты болуға мүмкіндік беретін тәртіптілікке және имандылыққа талпынуы тиіс. Басқаша айтқанда, бұл қайырымды қала тұрғындарының бірлігі мен жақындастығын білдіреді. Дәл осыны «Мәңгілік ел» ұлттық идеясын құруға қатысты да айтуға болады. Біздің еліміз бен мемлекетіміздің болашағы Қазақстанның әр тұрғынының өзіне, отбасына және өз еліне қатынасына байланысты.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Қайырымды қала моделін сипаттап беріңіз.
2. Қайырымды қалаға қарсы қалалар туралы баяндап беріңіз.
3. Қайырымды қала басшысының қабілеттері жөнінде айтып беріңіз.

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Абу Наср аль-Фараби. Добродетельный город: философские трактаты. – Алматы, 2014.
2. Әлемдік философиялық мұра: 20 томдық. – Алматы, 2005.
3. Гафуров Б.Г., Касымжанов А.Х. Аль-Фараби в истории культуры. – Алматы, 2019.
4. Касымжанов А.Х. Аль-Фараби. – Алматы, 2019.

2.6. Дін мен философияның арақатынасы туралы

Әл-Фараби философия ілімімен бойын өшпенділік, сараңдық секілді қасиеттерден аулақ ұстап, жан тазалығын сақтаған адам айналысатынын айтады. Әл-Фарабидің ойынша, философия – ақиқатқа жету жолы. Әл-Фарабидің қалыптастырған философия дәстүрінің шеңберінен оның жолын қуашы философтар шыға қоймаған. Ғұлама Аристотель философиясының исламдық дүниетанымға қайшы келетін тұстарын Платон философиялық ілімімен дәйектеді.

Философия жайынан айтқанда, әл-Фараби гректің «фәлсафа» не арабтың «хикмет» (даналық) сөзін қолданған. Әл-Фараби Платон мен Аристотель философиясының ойлау жүйесін даналық пен жаратылыс идеясымен байланыстыруға, философияны даналыққа қайшы келмейтінін көрсетуге тырысты. Ол философияны/ақылды дінмен/сеніммен үйлестіру мәселесін қарастырады. Әл-Фарабидің пікірінше дін мен философия арасындағы байланыс үш түрғыдан жүзеге асуы мүмкін:

1) Тәңіріге деген қатынас. Тәңірі – ислам дінінде басты ұғым. Аристотель философиясында Бірінші себеп басты ұғым емес;

2) «Шынайы сенім» грек философиясында ұғым ретінде қарастырылмайды. Сол себепті әл-Фараби сенім жайында бірқатар түсіндірмелер ұсынады;

3) Философия ілімі мен дінді қабылдаушылар арасындағы арақатынас. Әл-Фараби аталған мәселені философия мен дінді ортақтастыру мақсатында байланыстырады.

Грек философиясы дүниеге деген детерминистік қатынасымен ерекшеленеді, сондықтан Тәңі-

рінің барлығын мойындамады. Болмыс әуел баста хаос түрінде болған, кейін Тәңірі оны бір жүйеге (космос) келтірген. Аристотель Тәңірі жайынан айтқанда, дүниені жаратушы және қозғалысқа келтіруші «Бірінші түрткі» ретінде сипаттайды. Ислам дінінде Тәңірі – дүниені жаратушы, болмыстағы құбылыстар мен өзгерістер Тәңірінің еркімен және құдіретімен жүзеге асады. Тәңірінің еркінсіз еш нәрсе жаралмайды және өзгермейді.

Грек философиясындағы «Жалпыға бірдей» ұғымын ислам дүниетанымындағы «Бір Тәңірі» ұғымымен байланыстыру өте қиын мәселе болған. Әл-Фараби грек философиясы жолымен эманация тұжырымдамасын өрбіткен. Осы көзқарас тұрғысынан, грек философиясында дүниедегі барлық нәрселер Тәңіріден таралады. Демек, Тәңірі – өзі және болмысы жайында ойлана алатын ақыл. Ақыл, ақылмен танушы, ақыл арқылы танылған үш аспекті – тұтастықтың, Тәңірінің мәні. Білім, танушы, танылған бірдей, Тәңірі – барлығының себепшісі.

Әл-Фараби «Қайырымды қаласында» ақыл туралы тұжырымдамасын одан әрі дамытады. Тәңірі мен жаратылыс арасындағы байланысты ислам діні мен философия тұрғысынан үндестіруге тырысады. Материя тұтас Тәңіріге тәуелді, әйткенмен Тәңірі арқылы жаралғандықтан мәңгілік сипатқа ие болуы мүмкін. Тәңірінің өзін-өзі тану идеясы – эманация теориясының басты принципі. Онтология тұрғысынан эманация теориясы – үздіксіз қызметтің нәтижесі.

Әл-Фарабидің пікірінше, сәуегейлік ақылдан асқан құбылыс емес. Сәуегейлік – қарапайым адамның ақыл күшімен ерекше күйге жету қабілеті. Сәуе-

гейлік – «жасампаз ақыл» қызметі. Пайғамбар адам ақылдың шамадан артық қызметінің нәтижесінде өткен мен болашақ жайынан хабардар болады. Әл-Фараби сәуегейліктің құпиясын ақыл тұрғысынан түсіндіруге талпынады және пайғамбарларды философтармен салыстырады. Пайғамбар мен философ – «жасампаз ақылмен» байланыс орнатуға қабілетті таңдаулы жандар. Екеуінің арасында жалғыз айырмашылық бар, философ мұндай күйге ақыл күші арқылы жетеді, пайғамбар қиял күші арқылы жетеді. «Жасампаз ақылмен» екі түрлі әдіс арқылы байланыс орнатуға болады. Бірі жоғарыдан келген ой-толғаулар мен шабыт арқылы. Екіншісі, адамның рухы ұзақ уақыт болмысты ақылмен зерттеп, зерделеу арқылы қоршаған ортадан құдіретті күштің көрінісін танитын күйге жетеді. Адам заттар арасындағы байланысты мінсіз, таза абстрактілі түрде қабылдай алады. Мұндай күй ғалымдар мен философтарға тән, олар беймәлімнің сырын ашып, құдіретін тануға қабілетті. Сондықтан әл-Фараби үшін діни ақиқат пен философиялық ақиқат арасында айырмашылықтардың болуы мүмкін емес, өйткені философия мен дін бастауларын Бірінші себептен алады.

Әл-Фараби қоғамды «қарапайым халық», «мутакаллимдер», «философтар» деп үш категорияға бөледі. «Қарапайым халық» философиялық дәлелдемелер арқылы ақиқатты тани алмайды. Олар қарапайым сөз тіркестерін, мысалдарды қолданып сөйлеседі. «Мутакаллимдер» сұхбат барысында жаңылыстыру мен жанжалдар жүргізу әдістерін қолданады. «Философтар» ақыл күшіне жүгініп, ой қорытады. Дін мен философия мақсаты адамды ақиқатқа жеткізумен өлшенсе, дін аталған мақсатты

әмбебап, адамдардың барлығына түсінікті әдістер арқылы жүзеге асырады.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. «Философия» дегеніміз не?
2. «Дін» дегеніміз не?
3. Әл-Фараби дін мен философияның қатынасын қалай ашып береді?

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы, 1970.
2. Әлемдік философиялық мұра: 20 томдық. – Алматы, 2005.
3. Гафуров Б.Г., Касымжанов А.Х. Аль-Фараби в истории культуры. – Алматы, 2019.
4. Касымжанов А.Х. Аль-Фараби. – Алматы, 2019.

3-тарау

ӘЛ-ФАРАБИ: ШЫҒЫС ПЕН БАТЫС СҰХБАТЫ

3.1. Шығыс пен Батыс сұхбатындағы әл-Фараби мұрасы

Әл-Фараби ислам философиясымен қатар өзінің еркін ойларымен орта ғасыр христиан философиясына ықпал етті. Әл-Фарабидің ислам философиясының тарихында алғаш болып жүйелі философиялық ілім жасағанын жоғарыда атап кеттік. Әл-Фараби еңбектері арқылы Платон мен Аристотель еңбектері, философиялық көзқарастары орта ғасырда дұрыс түсініліп, бағаланды. Француз философы Этьен Жильсонның айтуынша, орта ғасыр ислам философтары әл-Кинди, әл-Фараби, ибн Синаның еңбектерін оқып, танып білмей Акуинолық Томас, Дунс Скот және басқа да Еуропа философтарының еңбектерін түсіну мүмкін емес. Әл-Фараби еңбектері орта ғасыр еуропалық қайта өрлеу үдерісінің дамуына тікелей ықпал етті.

Әл-Фарабидің ортағасырлық христиандық философияға тигізген ықпалы жайлы құнды еңбектердің бірін ағылшын шығыстанушысы Роберт Хаммонд жазған еді. Әл-Фараби шығармашылы-

ғын зерттей отырып, оның философия тарихында жоғарғы орынға ие болуының үш себебін атап көрсетеді:

Біріншіден, әл-Фараби алғашқы болып эллиндік мұраны мұсылман әлеміне таныстырушы және мұсылман әлемін Батысқа таныстырушы өзіндік көпір іспеттес болды.

Екіншіден, әл-Фараби орта ғасыр схоласт ойшылдарға ерекше ықпал еткен. Бұған Ұлы Альберттің әл-Фараби еңбектеріне сілтеме жасауы дәлел бола алады. Егер ол әл-Фараби еңбектерімен танысып, білмесе бұл мүмкін болмас еді. Әл-Фараби еңбектерін түсіну Ұлы Альбертке және оның шәкірті Сент Томасқа христиандық философияны түсіндіруде жаңа логикалық жүйе тудырып, бірқатар таласты тақырыптарға жауап табуына көмектескен.

Үшіншіден, әл-Фараби Аристотельдің көптеген теорияларын одан әрі жетілдіріп, шешілмей келе жатқан біраз мәселелердің күрмеуін шешті. Сондай-ақ ол схоластиканы қажетті болмыс, шартты болмыс, спекулятивті және практикалық интеллект сияқты тағы басқа да көптеген терминдермен дамытты.

Әл-Фарабидің орта ғасыр Еуропаның дамуына ықпалы туралы белгілі ақын Олжас Сүлейменов: «VII ғасырда арабтар Гибралтар бұғазы арқылы өтіп барып, Испанияны басып алды, сол жерде VIII ғасыр бойы тұрақтады. Сондықтан олар Испанияның да, жалпы Еуропаның да мәдениетіне көп жаңалық енгізді, біздің әл-Фараби бабамыз да олардың қатарында. Оның еңбектері XI ғасырда араб тілінен латыншаға аударылды... Сол кітаптар XI ғасырда Гранада мен Кордоваға жетеді. Сол жерде оларды латын тіліне аударды. Сонан соң Арис-

тотель мен Платонның кітаптары күллі Еуропа бойынша жасырын түрде тарап кетеді. Осылайша қайта жандану, яғни ренессанс дәуірі басталды», – деген ой айтады.

Ислам философиясын зерттеуші ғалымдар әл-Фарабидің өзінен кейінгі философтарға тигізген ықпалы жөнінде әр түрлі ой-тұжырымдар айтады. Сондай пікірлердің бірін француз шығыстанушысы Дилиас Ольери: «Әл-Фарабидің ұлылығына қатысты не айтсақ та, әсірешілдікке ұрынбаймыз. Ибн Сина, ибн Рушд еңбектерінде кез келген идеялардың түпкілікті мәндік негіздері әл-Фарабидің ілімінде жатыр», – деген батыл ой айтады. Масиньон әл-Фараби туралы: «Бұл тұлға ислам философтарының арасындағы ең түсініктісі, көне ғылымдарға ең көп жүгінуші, ол таза философ, ол шынында білгір», – деп жазды.

Әл-Фарабидің философиялық жүйесіндегі дін туралы ойларына одан кейін дүниеге келген теологтар мен мистиктер әл-Ғазали, әт-Туси, сондай-ақ философтар ибн Сина, ибн Рушд, ибн Баджа, ибн Туфейл, Мұса бен Маймонид, Акуинолық Томас, Ұлы Альберт, Брабанттық Сигер т.б. жүгінді, оның философиялық идеяларын ары қарай дамытты.

Ибн Сина метафизика мақсаттарын әл-Фарабидің аталған ілімін оқығаннан кейін ғана түсінгенін айтады. Ол өзінің әл-Фарабиге борыштар екенін былайша жазады: «Әбу Насыр әл-Фарабиге келсек, қай салада болмасын оған деген сеніміміз кәміл болуы керек». Ибн Синаның айтқан пікірлері мен көзқарастарының түпнегізінде әл-Фарабидің идеялық мұрасы жатыр. «Ибн Синаның философияға сіңірген еңбегі оның «Екінші ұстаздың» ислам фәлсафасы саласында айтқан ойларын

түсіндіруінде, оларды дамытуында, Фарабиді танытуында еді», – дейді ХХ ғасырдағы арабтың философы профессор Ыбырайым Мадкур. Сондай-ақ біз әл-Фарабидің ислам дінінде орасан зор беделге ие Әбу Хамид әл-Ғазалиге еткен әсерін ұмыт қалдырмауымыз қажет. Әл-Ғазалидің әл-Фарабиді қатты сынға алғанына қарамастан, оның «бақыт», «пайда болу», «ақыл», «байланыс» туралы теориялық көзқарастары оған ерекше ықпал еткен.

Ибн Баджа, ибн Туфейл, ибн-Рушд сияқты испандық мұсылман философтарын қарастырғанда біз олардың әл-Фарабиге қарыздар екенін аңғарамыз. Ислам және яһуди философиясын зерттеуші С. Монктың айтқан пікірлеріне сүйенсек, әл-Фарабидің байланыс туралы теориясының ибн Баджаның шығармашылығында орын алғанына куә боламыз. Оның «Сопының шарасы» трактаты мен әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» трактаты үндес. Сондай-ақ ибн Туфейлдің «Хай бен Яқзан» трактатында да оның астарлы және мистикалық стилистикасының әл-Фарабидің бақыт және байланыс теорияларын, оның теологиялық және ғылыми көзқарастарын негіз еткенін байқаймыз. Ибн Рушдтің оны қатты сынауын, әлемнің жаратылысы және ондағы белсенді және белсенді емес ақылға қатысты қарамақайшылықтарына қарамастан жасампаздыққа толы сыни көзқарас ретінде қабылданады. Әйткенмен Ибн Рушд әл-Фарабидің бақыт туралы тұжырымын қабылдайды.

Әл-Фарабидің пиренейлік ислам философтары мен латын тілді Еуропа философиясына ықпалы туралы ерекше бағалап, оның біліміне құрметпен қараған яһуди философиясының өкілі Мұса

Маймонид. Маймонид шәкірті Самуель бен Тиб-бонға жазған хатында: «Аристотельдің ғылыми трактаттарының түп тамырын Алексáндр Афродисийскийдің немесе Фемистий мен ибн Рушдтің түсіндірмелерінің көмегімен ғана ұғыну мүмкін емес. Менің сізге айтар кеңесім, логика еңбектерін түсіну үшін тек Әбу Насыр әл-Фарабиді оқу керек. Оның барлық шығармалары күмәнсіз керемет. Оны оқып түсіну қажет, себебі ол ұлы адам болған», – дейді.

Әл-Фарабидің сол кезеңдегі жаратылыстану ілімдерінің дамуына қосқан үлесі туралы да көптеген деректер келтіруге болады. Әл-Фарабидің математикалық мұраларын алғаш зерттеуші отандық ғалымдарымыздың бірі Ауданбек Көбесов: «Әл-Фарабидің математиканы философиялық негіздеу туралы ізденістері мен мұраттары математиканы дамытуда, оны оқытуда дұрыс бағыт-бағдар жол-жоба көрсетті деп нақты айтуға болады. Мәселен, оның Евклидтің «Бастамаларына» жазған түсініктемелері бұл еңбекті жаңаша, терең зерттеуге күшті ықпал жасайды. Әл-Фарабиден кейін өмір сүрген оның шәкірттері, ізбасарлары саналатын Орталық Азия математиктері Әбу Әли ибн Сина, Омар Хайям, Насыреддин ат-Туси тағы басқалар Евклид «Бастамаларына» арнайы түсініктемелер жазып, математикада елеулі жаңалықтар ашады», – деп жазады.

Әл-Фарабидің «Музыканың үлкен кітабы» және музыка теориясы жайлы жазған трактаттары осы салада үлкен феноменге айналды, алайда математиканың кейбір мәселелерінен хабары жоқ адамдар үшін, әсіресе оның ырғақты (ритм) дұрыстау жөніндегі ойларын түсінуге өте ауыр дүние болды. Бұл жөнінде әл-Фараби музыкасын зерт-

теуші Д.М. Ранделл: «Немістің атақты зерттеушісі Эххард Нойбауер әл-Фарабидің ырғақ мәселесі талқыланған екі бөлімнің аса күрделі екендігін, әл-Фарабидің өзі де бұл мәселені кейіннен қайта қарауға мәжбүр болғандығын достарына айтқан екен», – дейді. Мұнда музыкалық акустика мәселелері барынша кең қамтылып, дыбыстың табиғаты, тегі, таралуы тағы да басқа музыканың теориясы жайында көптеген дұрыс, соны пікірлер айтылған. Музыканың тәжірибелік және теориялық негіздерін жасап, физикалық және математикалық заңдылықтардың белгілі музыкалық аспаптарда қалай жүзеге асу жолдарын көрсетеді. Музыканың математикалық теориясын жасау жолында әл-Фараби математиканың көптеген түбегейлі мәселелерін қамтиды. Олар: қатынастар теориясы, комбинаторикалық талдау мәселелері, функционалдық тәуелділіктер және оны кескіндеу, аксиоматика идеясы, т.б.

Латындық Еуропа үшін әл-Фарабидің бейнесі айқын болды. Сол дәуірдің өзінде-ақ ғұламаның «Ғылымдар жіктелімі», «Ақыл туралы», «Бақыт жолына нұсқау» трактаттары аударылды. XIII ғасырда христиан ғалымдары, дәлірек айтқанда, Роджер Бэкон мен Акуинолық Томас әл-Фарабиге жүгінгенін үлкен сеніммен айта аламыз. Олар әл-Фарабиге жүгіну барысында көбінесе ибн Синаның түсіндірмелерін пайдаланған. Нәтижесінде, ибн Синаның есімі күллі әлемге таралды.

Әл-Фараби мұрасын зерттеуші ғалым Бекір Қарлыға: «әл-Фарабидің пікірлері, әсіресе атақты яһуди ойшылы Ибн Меймунға біршама түрткі болған. Ибн Меймунның еңбектерінің арқасында яһуди ойшылдары, әл-Фарабидің пікірлері шеңберінде

өз түсініктерін дамыта бастады. Ибн Маймонид: «Оның барлық шығармалары өте жақсы және гажап. Ол шығармалар қысқартылған түрде және толықтай зерттелінген. Өйткені ол өте үлкен тұлға», – деген пікір айтады.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Әл-Фарабидің ислам философиясын қалыптастырудағы орны қандай?
2. Әл-Фарабидің орта ғасыр христиан ойшылдарына ықпалын баяндап беріңіз.
3. Әл-Фараби мұрасы жөнінде әлем ғалымдарының айтқандарын талдап беріңіз.

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Әл-Фараби және заманауи Қазақстан философиясы: ұжымдық монография. – Алматы, 2012.
2. Әлемдік философиялық мұра: 20 томдық. – Алматы, 2005.
3. Әл-Фараби: Философия. Мәдениет. Дін: әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 75 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конф. материалдары. – Алматы, 2009.
4. Көбесов А. Әл-Фараби. – Алматы, 1971.

3.2. Әл-Фарабидің орта ғасыр христиан философиясына ықпалы

Әл-Фарабидің орта ғасыр христиан философиясына ықпалы жайлы құнды еңбектердің бірін ағылшын шығыстанушысы Роберт Хаммонд жазған. Ол әл-Фарабидің философиялық көзқарастарының христиандық схоластикалық ойға ықпалы жайында: «Ұлы Альберт өзінің шығармашылығында әл-Фарабиден көп нәрсені қабылдады. Ол, әсіресе метафизикаға қатысты мәселелерде әл-

Фарабиге жүгінді. Ұлы Альберт пен Акуинолық Томастың мақсаты ислам философиясы, аристотельдік ілім мен христиандық теологияны біріктіру еді», – дейді.

Философия тарихын зерттеуші Гилсон христиандық махаббат теориясы туралы жазған кітабында христиандықтағы мистикалық мағыналарды және сопылық бетбұрыстарды сөз ете келіп, Тәңіріге деген сүйіспеншіліктің әл-Фараби меңзеген бақыт ұғымына апаратын жол екендігін айтады. Ұлы Альберт және Акуинолық Томас «қасиетті ақыл» туралы ілімді дамытты. Олар өздерінен бірнеше ғасыр бұрынғы әл-Фарабидің айтқан Киелі Рух ұғымын назарына алып, «қасиетті ақыл – Киелі Рухтың ұлы» деген тоқтамға келеді. Акуинолық Томас рухтың шаттық пен қуанышқа жетуі үшін мәңгі ақиқаттарды пайымдау қажет деп тапты.

Әл-Фарабидің Тәңірі болмысын дәлелдеудегі қозғалыс категориясының ықпалы орта ғасырлық философтар Мұса бен Маймонид, Акуинолық Томас пен Ұлы Альбертке дейін ұласты. Роберт Хаммонд әл-Фараби мен Акуинолық Томас көзқарастарын қатар қойып, араларында көптеген ұқсастықтар барлығын нұсқайды. Оның пайымдауынша, Акуинолық Томас Тәңірі болмысын дәлелдеуде әл-Фарабидің көзқарастарын толықтай қабылдаған. Томас: «Әлемдегі кейбір нәрселердің қозғалыста екені мәлім және анық. Қозғалыстағы әрбір зат қозғалысқа түсіріледі. Ол зат та өзінің өзге зат тарапынан қозғалысқа түсірілуіне мұқтаж, бұл соңғысы да өзін қозғалысқа түсіретін басқа бір затты қажет етеді. Алайда бұл жайт шексіздікке ұласа алмайды... Сондықтан өзін басқа біреу немесе бір зат қозғалысқа түсірмейтін бірінші қозғаушының болуы қажетті.

Al-Farabi

Соңғысының Тәңірі екенін барлығы біледі», – деп жазады.

Платон мен Аристотельден бастау алған дәлелдеудің бұл формасы орта ғасырлық мутакаллимдер мен философтарға ерекше ықпал етті. Оны әл-Кинди, ибн Сина, ибн Түфейл және ибн Рушд қолданған. Сондай-ақ Акуинолық Томас та осы идеяның ықпалында болғаны анық: «сезім әлемінде жасампаз себептер жүйесін көреміз. Онда бір заттың өздігінен жасампаз себеп болуы ешқандай жағдайда мүмкін болмайды және жасампаз себептер шексіздікке дейін ұласуы мүмкін емес. Сондықтан біз Тәңірі деп атайтын бірінші жасампаз себепті мойындауымыз қажет», – деп пайымдайды.

Ислам философиясының маманы Машхад әл-Альфаф, әл-Фараби философиясының орта ғасыр христиандық схоластикаға, соның ішінде Акуинолық Томасқа ықпалы жөнінде: «әл-Фараби көптеген ислам, христиан және яһуди философтарына ықпал етті. Әл-Әмір, ас-Сижистани, ат-Таухиди сияқты философтар тұжырымдарының негізгі бөлігін әл-Фараби философиясына жүгіне отырып өңдеді. Әл-Фараби философиясы негізінен ислам философиясына қарағанда ибн Синадан басқа яһуди және христиан философтарына көбірек ықпал еткенін байқауға болады. Ал әл-Фараби философиясының Акуинолық Томастың көзқарастарының қалыптасуына ықпал еткені күмәнсіз», – дейді.

Ибн Маймонид көзқарастарынан да әл-Фараби идеяларының ықпалы болғанын оның мына жазбаларынан аңғарамыз: «Расында, Тәңірінің болмысы дәлелденді. Тәңірінің құрылымы болмайды. Тәңірі – мұқтажсыз».

Акуинолық Томас Тәңірінің болмысын дәлелдеуде фарабилік принциптерге жүгінеді. Ол: «Табигатта болуы ықтимал және ықтималсыз заттарды көреміз... Әйткенмен бұл заттардың барлығының әрдайым ықтимал болуы мүмкін емес... Сондықтан болмысы уәжіп бір нәрсенің болуы қажет. Алайда кез келген болуы қажеттінің қажеттілігі, яки өзге бір нәрсеге себеп болады, яки оған себеп болмайды. Заттар қажеттілігінің себебі шексіздікке дейін жалғасуы мүмкін емес. Сондықтан қажеттілігі өз затынан басталатын не өзінде бар, бір нәрсенің болуын мақұлдаудан басқа ешнәрсе істей алмаймыз... Ол нәрсенің қажеттілігі басқа нәрселерге себеп болады және оны адамдардың барлығы Тәңірі деп атайды», – деп түйін жасайды.

Әл-Фарабидің ойынша, пайғамбар қиял күшімен, философ ақыл күшімен оныншы ақылмен қауышу қабілетіне ие. Екеуі білімді бір қайнардан алады. Сондықтан философия мен дін, ақыл мен қиял арқылы Тәңірінің нұрына бөленеді. Ғұламаның аталған тұжырымы өзінен кейінгі Шығыс пен Батыс ойшылдарына ықпалын тигізді. Ибн Синаның пайғамбарлық жөнінде көзқарастары әл-Фарабидің пікіріне сәйкес келеді. Ибн Рушд оған көзін жеткізеті отырып, әл-Ғазалидің оны сынға алуын таңданыспен қабылдайды. Себебі мұндай көзқарас әл-Фарабидің діни қағидаттарды растайтынын айқындайды. Аталған көзқарасты яһудилік философия өкілі Маймонид те қабылдап, өзінше өрбіткен. Бенедикт Спинозаның «Tractatus theologico-politicus» трактатындағы көптеген пікірлер, Маймонидтің көзқарастарымен сабақтас екендігін айтқымыз келеді.

Лео Страусс: «Платонның «Мемлекет» және «Заңдар» кітабы XV ғасырда Батыс еліне жеткен-

де, аталған кітаптар IX ғасырдың өзінде арабшаға аударылған болатын. Ислам философтары Платонның «Заңдар» кітабына әл-Фараби, «Мемлекет» кітабына ибн Рушд түсіндірме жазды», – деп тұжырымдады.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Әл-Фарабидің орта ғасыр христиан философиясына ықпалы жайлы баяндап беріңіз.
2. Әл-Фараби мен Акуинолық Томас көзқарастарының сабақтастығын айшықтаңыз.
3. Әл-Фарабидің пайғамбарлық туралы көзқарасын сипаттап беріңіз.

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Әл-Фараби және заманауи Қазақстан философиясы: ұжымдық монография. – Алматы, 2012.
2. Әлемдік философиялық мұра: 20 томдық. – Алматы, 2005.
3. Гафуров Б.Г., Касымжанов А.Х. Аль-Фараби в истории культуры. – Алматы, 2019.
4. Касымжанов А.Х. Аль-Фараби. – Алматы, 2019.
5. Алтаев Ж.А., Фролов А.А. Ислам философиясы: оқулық. – Алматы, 2013.

4-тарау

ҚАЗАҚ ФАРАБИТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ

4.1. Қазақстандағы фарабитанудың қалыптасуы

Қазақстанда Әбу Насыр әл-Фараби мұраларын аудару, зерттеу, насихаттау жұмыстары мен әрекеттері ХХ ғасырдың 60–70 жылдарынан басталды. Аз ғана уақыт ішінде Қазақстан фарабитанудың әлемдегі ең үлкен орталықтарының біріне айналды. Қазақстандық фарабитанудың басында негізгі ұйытқысы, мұраларын тұңғыш іздеуші, аударушы, мәселені көтеруші ретінде Ақжан Машани есімі аталса, ал 1968 жылы ҚазКСР ҒА Философия және құқық институтында «Әл-Фараби мұраларын зерттейтін шығармашылық топ» құрылды. Топты ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, философия ғылымдарының докторы, профессор Ағын Қасымжанов үйлестірді.

Әбу Насыр әл-Фарабидің өмірі мен энциклопедиялық ғылыми мұрасы, рухани әлемі оның көзі тірі кезінде-ақ сол заман ғалымдарының назарын өзіне аудара бастаған. Фараби өмірден өткеннен кейін бұл зерттеулер бүгінде әлемнің алуан тілде жазатын ғалымдар шығармаларымен толығып, «Фарабитану» атты тұтас бір ғылым саласына

айналды. Фарабитануды құрайтын сол мұраны шартты түрде бес топқа жіктеуге болады. Бірінші топқа ортағасырлық араб, парсы ғалымдарының жазбалары кіреді. Екінші топқа фарабитанудың тағы бір үлкен саласын ХІХ–ХХ ғасырларда Мысыр, Сирия, Ливан, Иран және Ауғанстан ғалымдары толықтырды. Фарабитанудағы үшінші топты Батыс зерттеушілері құрайды. Бұл саладағы әл-Фараби мұрасына қызығушылық ХV ғасырдан басталады. Фарабитанудағы төртінші топқа патшалық Ресей және кеңес заманындағы шығыстанушылар жатса, фарабитану ғылымының бесінші тобына түркітілдес халықтар ғалымдарының еңбектерін жатқызуға болады.

Қазақстандық фарабитанушылардың отандық фарабитануға қосқан үлесіне тоқталатын болсақ, белгілі фарабитанушылардың бастауымен әл-Фарабидің еңбектері қазақ және орыс тілдерінде жарық көрді. Ағын Қасымжанов үйлестірген «Әл-Фараби мұраларын зерттейтін шығармашылық топта» И.О. Мұхаммед, Еуропа тілдерінің маманы Б.Я. Ошерович, Шығыс математикасының маманы А. Көбесов, арабтанушылар А.С. Иванов, К.Х. Таджикова, Н. Караев сынды ғалымдар болды. Сонымен қатар мәскеулік арабтанушылар Б.Г. Ғафуров және А.В. Сагадеевпен байланыстар орнатылды. Осы ғылыми шығармашылық топтың арқасында әл-Фарабидің шығармашылығымен, қолжазбаларымен мұқият танысуға зерделі зерттеулер басталып кетті. Өткен ғасырдың соңғы ширегінде А. Қасымжанов, М. Бурабаев, Ә. Дербісалиев, Қ. Жарықбаев, Г. Шаймуханбетов, С. Сатыбекова секілді отандық ғалымдардың еңбектері қазақстандық фарабитану кеңістігін ұлғайта

түсті. Алғаш рет әл-Фарабидің «Философиялық трактаттары», «әлеуметтік-этикалық трактаттары», «Логикалық трактаттары», «Математикалық трактаттары», сондай-ақ «Птоломейдің «Алмагестіне» түсініктеме» атты мирастары қазақ-орыс тілдерінде жарық көрді.

1970 жылдары кеңестік қоғамның академиялық ортасында әл-Фарабидің философиялық мұрасына ерекше қызығушылық пайда болды. Бір қарағанда осы бір асыл мұра Орталық Азиядағы ойшылдың Отанында, сондай-ақ Ресей мен бүкіл Кеңес Одағында зиялылар қауымына енді ғана белгілі бола бастаған немесе ежелден беймәлім сияқты көрінді. Бұл қызығушылық белгілі бір дәрежеде Ресейде білім алған және академиялық шыңдалудан өткен ортаазиялық философтардың өз өңірлерінің зияткерлік келбетін жасауға деген ұмтылысынан туындады. 1970 жылы Алматыда әл-Фарабидің таңдамалы философиялық трактаттары үзінділерінің аудармасы жасалды, одан кейін математика, әлеуметтік-этикалық мәселелер, логика бойынша трактаттарының үзінділері жарыққа шықты. Бұдан әрі кеңестік идеологияның қағидаларына сәйкес жасалған философия тарихына әл-Фарабидің қосқан үлесін қорытуға арналған еңбектер пайда бола бастады.

Қазақстанда әл-Фараби есімі ХХ ғасырдың 70-жылдары айрықша танымал болды. Бұл, ең алдымен, әл-Фараби ғұмырнамашыларының ІХ–Х ғасырларда бүгінгі Қазақстанның аумағында орналасқан Фарабты оның Отаны деп санауына байланысты еді. Әл-Фараби еңбектерін қазақ-орыс тіліне аудару үшін белсенді жұмыстар жүргізілді. Оның мұрасына арналған көптеген мақалалар мен

бірқатар көркем шығармалар жазылды, оның есімімен көшелер мен ғылыми орталықтар аталды.

Әрине, әл-Фараби сияқты ғаламдық тұлғаның еңбектері көп уақыттан бері әлемнің көптеген ғалымдары тарапынан зерттеліп келеді. Біздің еліміздегі зерттеулер – осы үлкен үдерістің жалғасы. Әл-Фараби есімі көптеген Еуропа елдеріне ертеден танымал болып, XII–XIII ғасырлардың өзінде-ақ оның философиялық трактаттары ежелгі яһуди және латын тілдеріне аударылды. Бірақ әл-Фараби мұрасын жүйелі әрі нақты зерттеу оның трактаттарының мәтіні мен аудармаларын басып шығарумен қатар, зерттеу жұмыстары XVIII ғасыр аяғы мен XIX ғасырдың ортасына таман шыға бастады. Орта ғасырдағы Еуропа классикалық грек философиясымен көп жағдайда әл-Фараби еңбектері арқылы танысты. Мәселен, XII ғасырда оның «Ғылымдар жіктелімі» трактаты латын тіліне екі рет аударылды. «Сұрақтар негізі» және Аристотельдің «Физика», «Поэтика» еңбектеріне түсініктемелер, «Бақыт жолын сілтеу» және логикаға байланысты трактаттары мен басқа да еңбектері XII ғасырдан бастап XVII ғасырға дейін латын тіліне бірнеше рет аударылды. Философтың кейбір трактаттары осы күнге тек латын тіліндегі аудармалары арқылы жетті, ал араб тіліндегі кейбір қолжазбалары, өкінішке орай, сақталмаған.

Ресейде XX ғасырдың басында оқырман қауым әл-Фараби мен оның ғылымға қосқан үлесі туралы біршама жақсы білді: 1908–1913 жылдары Ресейде жарық көрген «Ф.А. Брокгауз бен И.А. Ефронның Яһуди энциклопедиясында» әл-Фарабидің кейінгі дәуір философиясының дамуына ықпалы туралы толығырақ қамтылған мақала берілді.

XIX ғасырда әл-Фараби шығармашылығы жөнінде бірқатар жарияланымдар басылып шықты. Де Россидің 1807 жылғы араб тарихи сөздігін, Бонда басылған Шмольдерстің «*Documenta philosophorum arabum*» еңбегін, Фарабидің өмірбаянын сыни тұрғыда қарастырған М. Штайшнейдердің Санкт-Петербургте 1869 жылы шыққан «*Al-Farabi (Alpharabius) des arabischen philosophen*» еңбегін, 1890 жылы Ф. Дитрицийдің редакциясымен неміс тіліндегі аудармасымен шыққан әл-Фараби шығармалары үзінділерінің жинағын, сондай-ақ 1898 жылы К. Броккельманның «*Истории арабской литературы*» еңбегіндегі әл-Фарабиге қатысты сілтемелерді атап өтуге болады.

Әл-Фараби мұраларына кеңестік ғылым XX ғасырдың жетпісінші жылдарына дейін айтарлықтай назар аударған жоқ. Бұл Кеңес Одағындағы гуманитарлық ғылым дамуының бірқатар ерекшеліктеріне байланысты болды. Мұны марксистік-лениндік ілімнің басымдықтарына академиялық пән ретінде философияның бағындырылуымен түсіндіруге болады. Онда ислам философиясы ойшылдарының іліміне орын табылған жоқ.

«Классикалық» шығыстану саласында кеңестік кезеңде тарих, лингвистика және әдебиеттану бойынша зерттеулерге баса мән берілді. Шығыс философиясы бойынша еңбектерді зерттеу үшін шығыстанушыларға, тіпті жақсы тілдік дайындық кезінде де әл-Фарабиді түсіну үшін өте қажет көне грек философиясы бойынша білім жетіспеді.

Еуропада философия тарихы бойынша зерттеулер жалғасып жатқан кезде Кеңес Одағында орыстілді оқырманға аса таныс емес және Құдайды жоғарғы ақыл-ойдың сатысы және мәннің ең бірінші себебі

ретінде түсіндіретін, өткен кезеңдегі Шығыс ойшылының мұрасына бет бұруы мүмкін емес болатын.

Ислам философиясындағы әл-Фарабидің орны және ислам әлеміне Аристотельдің ықпалы туралы Мадкуриндің 1934 жылы Парижде шығарған еңбектерін, сондай-ақ әл-Фарабидің латын тіліндегі ортағасырлық аудармалары туралы Бедоренің 1938 жылғы және Салмонның 1939 жылғы мақалаларын да кеңестік ғалымдар бірден байқай қойған жоқ.

Әл-Фараби мұрасына бет бұру ұлтшылдықпен, космополитизммен және «басқаша ойлаудың» осындай көріністерімен күрес жөніндегі идеологиялық науқан бәсеңсігеннен кейін ғана мүмкін болды. Бұрынғысынша, «құдай іздеушілікпен» тығыз байланысты тақырыптар жетістікке үміттен алмады және теология тұрғысында мұсылман философтары еңбектері зерттеулерінің кеңестік академиялық институттарда мақұлдануы да екіталай еді. Алайда «парасатты ойды» іздеуде тәжірибе жинақтаған кеңестік ғалымдар жаңаша «тұжырымдаудың» пәнді оңтайландыру арқылы өз зерттеулеріне жол таба білді.

Әл-Фарабидің бай философиялық мұрасына философиялық көзқарас тұрғысында «парасатты ой» ретінде, бірінші кезекте, әлеуметтік философия мәселелеріне, әлеуметтік әділдік пен жалпы игілік проблемаларына арналған шығармалар іріктелді. 1978 жылы «Үлкен Кеңестік Энциклопедия» басылымында әл-Фарабидің әлеуметтік көзқарастары баяндалған мақала енгізілді.

Танымал француз шығыстанушысы Р. д'Эрланже 1930–1935 жылдары әл-Фарабидің музыкаға қатысты «Китаб әл-мусика әл-кабир» кітабын Парижде түпнұсқадан аударып, жарыққа шығарды.

Дүниежүзінің оқымыстылары Фараби мұраларын 1000 жыл бойы тынбастан зерттеп келді. Олардың ішінде араб-парсы тілдерінде жазған Ибн әл-Надим, әл-Байхаки, Ибн әл-Кифти, Хаджи Халифа, латын тілінде жазған Венике, Камерариус, француз тілінде жазған Генрих Зутер және т.б. бар.

Америкалық ғалым Николас Решер 1962 жылы ағылшын тілінде «Фарабидің аннотацияланған библиографиясы» деп аталатын, әл-Фарабиді зерттеушілер үшін құнды еңбегін жариялады. Библиографиялық көрсеткіште 1000 жыл бойында әл-Фараби мұралары жөнінде жазылған еңбектердің барлығы топтастырылды.

Отандық фарабитанудағы сүбелі еңбек туралы айтатын болсақ, 1975 жылы Әбу Насыр әл-Фарабидің 1100 жылдығына арналған үлкен халықаралық ғылыми конференция «Мәскеу – Алматы – Бағдад» қалаларында болып өтті. Сондай-ақ 1975 жылы Мәскеу қаласында белгілі шығыстанушы ғалым Б.Г. Фафуров пен А.Х. Қасымжановтың орыс тілінде шыққан «Әл-Фараби мәдениет тарихында» атты кітабы ислам философиясы мен мәдениеті, фарабитанумен шұғылданушы ғалымдар арасында үлкен сұранысқа ие болды. Ағын Қасымжановтың 1982 жылы жарық көрген «Аль-Фараби» кітабы көпшілікке кеңінен танымал болды. Сондай-ақ белгілі жазушы, қоғам қайраткері Әнуар Әлімжановтың «Ұстаздың оралуы» атты романы қазақ оқырмандары арасында үлкен сана сілкінісін туғызды.

Қазіргі таңда жарты ғасырдан астам ел ғалымдарының ізденістері терең тарихқа айналып та үлгерді. Алайда әл-Фараби мұраларының елімізде тамыр жаюында және аудару мен зерттеу жұмыстарын жүргізуде кеңестік идеологияның көңілінен

шығу оңайға тиген жоқ. Сол кездегі фарабитанудың басында тұрған отандық ғалымдардың жанкешті еңбектері мен ғылым алдындағы адалдықтары – олардың бүкіл өмірі мен шығармашылықтарын ғұлама мұраларын зерттеу, насихаттау, әлем кітапханаларынан іздеу жұмыстарына арнағаны айғақ. Осы орайда айтатын нәрсе «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде әл-Фарабидің он томдық еңбектерінің жарыққа шығуы үлкен маңызға ие. Осылайша, Қазақстанда әл-Фараби ілімін зерттеп, зерделеуге ұмтылған ғалымдардың екінші жаңа толқыны өмірге келді.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Әл-Фараби мұрасын зерттеу тарихы туралы баяндап беріңіз.
2. Отандық фарабитану ғылымы туралы не айта аласыз?
3. Фарабитану ғылымының болашағы жөнінде өз ойыңызды айтып беріңіз.

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Алтаев Ж.А. Орта ғасыр классикалық ислам философиясы: оқу құралы. – Алматы, 2015.
2. Әл-Фараби және қазіргі заман: оқу құралы. – Алматы, 2014.
3. Алтаев Ж.А., Фролов А.А. Исламская философия: новый взгляд: учебник. – Алматы, 2010.
4. Касымжанов А.Х. Аль-Фараби. – Алматы, 2019.

4.2. Әл-Фараби орталығының өткені мен бүгіні

Адамзат тарихы қаншама ғасырдан бері өзінің даму белестері арқылы ерекшеленіп, уақыт өткен сайын адамдардың санасында ғана өз орны мен мазмұнына ие болмақ. Халқымыздың ғасырлар бой-

ғы тарихы мен дүниетанымдық көзқарасы өзіндік болмысқа ие болып, уақыт ағымында халық санасының өмір сүру формасы ретінде көрініс таппақ. Қазақ халқының дүниетанымдық сана-сезімі – оның рухының көріну болмысы. Сондықтан қазақ халқының мәдениетін, дүниетанымын меңгеру дегеніміз – оның рухын, өзіндік санасын меңгеру деген сөз. Халқымыздың даналық рухын тану жолында әлемдік философиялық ойдың дамуына ерекше үлес қосқан ойшыл тұлғаларымыздың философиялық дүниетанымын зерттеу, оны жас ұрпаққа жеткізу бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып отыр.

Республикалық әл-Фараби ғылыми зерттеу және оқу-әдістемелік орталығы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 1992 жылғы 21 қазандағы №407 бұйрығы мен 1992 жылдың 14 қазанындағы әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің Ғылыми кеңесінің шешімдеріне сәйкес 1993 жылдың 1 қаңтарында құрылды. Орталық жұмысын философия ғылымдарының докторы, профессоры ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, Орта Азия мен Қазақстанға кеңінен танымал ғалым, фарабитанушы Ағын Хайруллаұлы Қасымжанов үйлестірді. Құрылған сәттен бастап Орталық Қазақстанда фарабитану ілімі мен қазақстандық ғылымның дамуына үлкен үлес қосты. А.Х. Қасымжановтың қатысуымен әл-Фарабиге арналған 4 монография, 10 кітапша, 30 мақала дайындалды. Орталықтың қызметкерлері елімізде, АҚШ-та өткен елеулі конференцияларға қатысты. Орталықтың қызметкерлері Қазақстанда ғана емес, Ош (1995 ж.), Бостон, Оклахома мен Канзас (1997 ж.), Бұхара (1997 ж.), Ташкент (1999 ж.) қалаларында болып өткен халықаралық конфе-

рентияларға да қатысып, ғылыми ізденістерін жетілдірді. Орталықтың мұрындық болуымен бес халықаралық ғылыми конференция және бірқатар ғылыми семинарлар ұйымдастырылды.

Орталықтың ұйытқы болуымен 1997 жылы жалпыуниверситеттік «Әл-Фараби мұрасы және қазақ халқының рухани мәдениеті» атты курс оқу үдерісіне енгізілді. Аталған курс арқылы университет студенттері әл-Фараби мұралары туралы толыққанды мағлұматтар алып, оның еңбектеріне түрлі талдаулар жүргізіп келеді.

Ағын Қасымжановты еске алу мақсатында 2003 жылдан «Қасымжанов оқуларын» өткізіп келеді. Үшінші Қасымжанов оқулары фарабитану ілімінің мәселелеріне арналып, «Мәдениет тарихындағы әл-Фараби» тақырыбында 2006 жылы табысты өтті. Оған Орта Азия мен Қазақстанның белгілі ғалымдары, фарабитанушылар қатысты.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде 2009 жылы «Әл-Фараби: Философия. Мәдениет. Дін» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция ұйымдастырылды. Конференция жұмысында әл-Фарабидің дін мен мәдениетке деген қатынасы жаңа қырынан зерделенді. Ғылыми шарада Ресей, Иран, Египет, Түркиядан келген ғалымдар өз ойларымен бөлісті.

Франция астанасы Париж қаласында орналасқан ЮНЕСКО-ның штаб-пәтерінде 2010 жылдың 18 қарашасында «Әл-Фараби және Еуропалық өркендеу дәуірі» атты дөңгелек үстел өтті. Бұл жиынға Франция, Сирия, Испания, Әзірбайжан, Швейцария, Сауд Арабия, Иран, Италия мемлекеттерінің танымал фарабитанушы ғалымдары қатынасты. Қазақстаннан осы жиынға Орталық атынан Жақып-

бек Алтайұлы қатысып, «Әл-Фараби: тарих және қазіргі заман» атты тақырыпта баяндама жасады. Өз баяндамасында әл-Фараби еңбектерінің Еуропаның қайта өрлеу дәуіріне үлкен рөл атқарғандығын кеңінен атап өтті.

Орталық Жақыпбек Алтайұлының жетекшілігімен 2009 жылы университетіміздің тарих мұражайындағы әл-Фарабиге арналған экспозициялық кешенді жасақтады. Университетіміздің 75 жылдық мерейтойы қарсаңында жаңаша түрленіп, ресми түрде ашылған тарих мұражайы – университет өміріндегі ерекше оқиғалардың бірі. Жаңа мұражайдың ашылуы университеттің ұзақ жылдардан бері жинақталған дәстүрлерін, мәдени-тарихи құндылықтарын көздің қарашығындай сақтауды, көбейтуді, оны жас ұрпақтың бойына сіңіруді мақсат тұтқан ізгі ниеттен туындап отыр. Бұл өз кезегінде ғылым әлеміне енді аяқ басқан жастарымыздың ғылыми деңгейінің жоғары болуын, маман ғана емес адами тәлім, патриоттық тәрбие беруде үлкен үлес атқаратындығы шындық.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде пайдалануға берілген Ғылыми кітапханада орталықтың ұйытқы болуымен 2012 жылы «әл-Фараби» мұражайы ашылды. Ал кітапханаға әл-Фараби есімі берілді.

Қазіргі таңда Орталықтың ғылыми бағыттары жаһандану кезеңіндегі халықтар мен мәдениеттердің өзара бірлігі, олардың тұтастығына негізделген әл-Фараби идеяларының жүйесін толықтай зерттеу, дала өркениетінің рухани мұрасын насихаттау болып табылады.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Әл-Фараби орталығының атқарған қызметі туралы баяндап беріңіз.
2. Әл-Фараби орталығының қызметі неден басталуы қажет деп ойлайсыз?
3. Сіз әл-Фараби орталығының қызметін қандай ғылыми бағытта дамытар едіңіз?

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Әл-Фараби және заманауи Қазақстан философиясы: ұжымдық монография. – Алматы, 2012.
2. Әбдіраман Ш. Фарабитану осылай басталған... // Қазақ әдебиеті. – 2005. – 11 ақпан.
3. Машанов А. Әл-Фараби және Абай. – Алматы: Қазақстан, 1994.

Рақымды да Мейірімді Аллаһтың атымен

**МУЗЫКА ТУРАЛЫ ҮЛКЕН КІТАП
(Үзінділер)**

**Әбу Насыр Мұхаммед ибн Мұхаммед
ибн Тархан әл-Фараби**

Кітапқа кіріспе

(35) Сен байырғыларға тиісті музыка өнерімен танысуды қалайтының жайында маған айтқан едің. Оны оқыған адамға жеңіл болуы үшін түсіндіріп, саған кітап жазуымды сұрадың. Мен байырғы осы өнер туралы біздерге жеткен және біздің алдымыздағылардың жазған кітаптарымен танысып болғанымша сенің өтінішіңді кідірттім.

(37) Мен онда сенің сұранысыңды қанағаттандыратын және бұрын зерттеліп қойған нәрсе туралы қайта кітап жазуымның қажеті болмайтын шығар деп ойладым. Егер бұрын жазылған еңбектер өнердің барлық мәселелерін кемел түрде қамтыса, онда адамның бір кітап жазып, өзінен бұрын белгілі, анықталған нәрселерді өзіне жатыстыруы артық яки болмаса көргенсіздік, немесе ақымақтық болмақ. Тек бірінші [автордың] шығармасында қолданылған сөздер немесе басқа да нәрселер түсініксіз болған жағдайда екінші адам бірінші [автордың] айтқан және көрсеткен жолымен жүріп, оларды түсіндіреді әрі жеңілдетеді. Сондықтан өнерді кемеліне жеткізу еңбегі бірінші адамға тиесілі, ал екінші адамның артықшылығы анағұрлым қиын, түсініксіз нәрселерді түсіндіргені мен жеңілдеткені үшін ғана.

[Алайда мен ертедегілердің еңбектерін көріп], олардың барлығында [музыка] өнерінің толықтай зерттелмегенін білдім. Онда айтылған көптеген теориялық ғылымдарға үйлесімді баяндау мен айқындықтың жетіспеуі байқалды.

Бұл өнердің ертедегі теоретиктері олардың шеберлігін, ғылым оқуға деген құштарлығын, оны басқа нығ-

меттерден жоғары құрметтеулері мен парасаттылығын ескере тұра бұл өнердің кемелдігіне жете алмады деген ойдан аулақ. Ғылым ұзақ жылдар бойы [ұрпақтан ұрпаққа] үздіксіз беріліп және кейінгілердің өздерінен алдыңғылардың жасағандарына (37) ой жүгіртулері арқасында артып келген. Ертедегілердің осы өнер жайындағы кемеліне жеткен кітаптары жоғалып немесе араб тіліне толықтай аударылмаған болуы мүмкін. Осыған сәйкес мен сенің талабыңды орындауды қажет деп таптым.

* * *

Қай теориялық өнерде болмасын адамның кемелдікке келуі үш жағдайға жетуі арқылы болады: біріншісі – оның негізін толық білу; екіншісі – сол өнерде бар заттар негіздерінен қажетті түрде шығатын нәрселерді тұжырымдай білу қабілеттілігі; үшіншісі – басқа теоретиктердің пікірін байқау, айтылған сөздің дұрысын табу және олардың арасында қателескендердің қатесін дұрыстай білу қабілеттілігі. [Осыған сәйкес] біз өзіміздің шығармамызды екі кітаптан жасауды мақұл көрдік.

Біріншіде біз осы ғылымның негіздерімен танысу үшін пайдалы мәселелермен бастадық және осы өнерде екінші кезекте тұратын жайттарды кірістіріп, оның күллі бөліктерін қамтыдық. Мұнда бізден басқа ешкімге тән емес әдісті қолдандық.

Екінші кітапта осы өнерде мәшһүр теоретиктердің бізге дейін жеткен пікірлерін баяндап (38-бет), олардың түсініксіз сөздерін анықтадық, әр түрлі кітаптарда айтқан адамдардың пікірлерін зерттедік, олардың әрбірі бұл өнерде қандай мәртебеге жеткенін айттық және қателескендерінің қатесін түзеттік.

Бірінші кітап екі бөлімнен тұрады: «Музыка өнеріне кіріспе» және «Музыка өнерінің өзі».

Музыка өнерінің кіріспесі бөлімін біз екі сөзден құрастырдық, ал музыка өнері бөлімін үш білімге бөлдік.

Бірінші білім – музыка өнерінің негіздері мен оның жалпы мәселелері туралы. Бұл бөлік, көріп тұрғанымыздай, кітаптары біздерге дейін жеткен ескілер мен қазіргілердің, олардың іздерімен келе жатқандардың көпшілігі назар салған бөлім.

Екінші бөлікті біз музыка өнерінің негіздеріне арналған кітапта айтылған нәрселерге қатысты әрі өзімізге белгілі аспаптарға және осы аспаптарда пайда болатын нәрселерге арнадық.

(43) Үшінші білім бірлі-жарым музыка түрлерінің композициялары жайында. Осы үш білімнің әрқайсы екінші бөлімде баяндалады. Бірінші кітапта барлығы – сегіз тарау, ал екінші кітапта – төртеу. Осылайша, осы ғылымда анықтаған нәрсеміз он екі тараудан құралады.

БІРІНШІ КІТАП

**Екі сөзден тұрады:
музыка өнеріне кіріспе және музыка өнерінің өзі**

Бірінші кітапқа кіріспе

(43) Қазір бірінші кітаптың бетін ашып, былай деп айтуымыз керек:

Кез келген теориялық өнердің негіздері және олардан соң келетін нәрселері болады.

Біздің зерделеп отырған осы өнерімізде белгісіз болып отырғаны бірінші негіз ғана емес, осы негіздердің біліміне алып баратын нәрселері де беймәлім. Мұнда басынан осы [негіздердің] басын тануға алып баратын жол яки осы (44) жолға бастайтын бағыт жоқ, не ертедегі адамдардың бізге түсіндіріп қалдырған ұстанымдары жоқ, не олардың артынан ілескен кейінгілердің нұсқауы жоқ. [Сондықтан] біз бастапқыда осы өнердің негіздерін игеруге септігі тиетін және соларға алып баратын кейбір мәселелерді сөз қылуды дұрыс деп таптық. Бұған қоса бұл өнердің негіздері анықталмайынша оның салдарын білу мүмкін емес болғандықтан біз мұның негізін білген соң ұстануымыз қажет әдісті түсіндіреміз.

Өнердің негізіне қатысты біздің барлық пікіріміз әдіс-тәсімізде немесе кіріспемізде баяндалады. Осы арқылы бұл ғылымды зерттеу анағұрлым абзал және кемел түрде іске асады.

МУЗЫКА ӨНЕРІНЕ КІРІСПЕ

БІРІНШІ СӨЗ

«Музыка» ұғымы және оның мазмұны

(47) Әуелі музыка өнері деп нені меңзейтінін қысқаша айта кету керек. «Музыка» [әл-мусиқа] сөзі әуенді білдіреді. «Әуен» [әл-ләхн] – белгілі тәртіппен құрылған түрлі дыбыстардың және әдеттегідей мағынаны білдіру үшін белгілі әдіспен құрылған «әл-хуруф» фонемаларының жиынтығы.

Бірінші мазмұн екіншіге қарағанда кең немесе оның бастапқы негізімен тең, яғни ол дегеніміз – қайдан болса да, не нәрседен болса да шығып жатқан дыбыстар жиынтығы. Ал екінші [мазмұны] – мағына білдіруші сөздерден құралатын фонемалардың жиынтығы, дыбыстар қосындысы.

(48) «Әуен» ұғымы әуелгісіне де, кейінгі мазмұнға да тарайды, яғни бұл ұғым қайсы тұрғыдан болсын екеуінің бірін білдірсе, онда ол екіншісіне де тиісті болмақ. Осылайша, мазмұнның бірі, дәлірек айтқанда, әуелгісі бір заттың өзінен кейінгі заттан жоғары тұру артықшылығына сәйкес алдында тұрса, екіншісі салдардың себептен артықшылығына сәйкес біріншісінің алдында тұрады. Алайда, көп жерлерде айтылғандай /2/, екінші мазмұнның жағдайы, болмысы жағынан өзінен бұрын болған заттан алда тұрғандықтан, екіншінің мазмұны біріншіден артық.

Әуен мазмұндарының әрбірі – өзінің үйлесімдігіне және құралу жолына, кемел әрі жетік болуына байланысты.

Әуен және оған жататын нәрсе дегеніміз – сезілетін, қиялдауға және ақылға салуға болатын нәрселер, ал оны зерттеу – сезілетін нәрсе, расында, сол қиялдағы және ақылдағы нәрсенің дәл өзі ме (49), әлде сезілетін нәрсенің қиялдағы және ақылдағы нәрселерден айырмасы бар ма, яки болмаса сезілетін нәрсе бір жағдайда қиялға ауысып, ал келесі жерде ақылдағы нәрсеге өтеді ме? Онда бұл [өнер] тек [әуен және оған жататын нәрселерді ғана] зерттемей, бәлкім, басқа да [кітаптар да] талдағанымыздай болмыста өздері сияқты күллі нәрселерді қамтиды. Бұған әуендер [тақырыбында] түсініктеме беріп жату орынсыз.

* * *

Музыка өнерінің пішіндері

Жалпы музыка өнері – әуен сол арқылы үйлесімдігін тауып, анағұрлым жақсы және кемеліне жете түсетін нәрселерді қамтитын өнер.

Әуендерді қамтыған өнердің [бірнеше пішіні бар]. Бұлардың бірі тыңдаушы тыңдау түйсігімен қабылдайтын әуендерді шығарады. Екінші пішіні оларды естірту қабілетіне жеткізе алмаса да тек шығарып, құрастырумен шектеледі.

Бұл екі пішін бірге қолданбалы музыка өнері деп аталады [синаға әл-муסיқа әл-амалия]. Алайда бұл атауға екіншісіне қарағанда біріншісінің қатысы басымырақ.

Ал енді есту қабілетінің шеберлігіне келер болсақ, дәлірек айтқанда, жақсы әуенді даңғаза әуеннен ажырата білетін есту пішіндері мүлде өнер деп аталмайды. Табиғи немесе кейіннен қалыптасқан қабілетіне [әдеттенуіне] қатысты адамда бұл қасиет бола бермейді.

Әуеннің осы екі тарапынан басқа жағынан келсек, ол – музыканың теориялық жағы. Мұны музыканың теориялық өнері деп атайды [синаға әл-муסיқа ән-назария]. Бізге бұл үш өнердің әрбірінің жеке мәнін ашып, кейін олардың бір-біріне деген қатысын салыстыруымыз қажет.

Өнер бүтіндей алғанда бір пішіндерден және дарындылық пен дайындықтан тұрады. Олар ойлау қабілетінен мақұрым емес, мен ойлау қабілеті деп адамға тән ақылды меңзеп отырмын.

Ойлау қабілетінен мақұрым емес дегеніміз қандай мағынада? Ойлау қабілетінің бір бөлігі ме, әлде ойлау потенциясының бір тарапы ма, жоқ әлде ойлау қабілеті емес, бірақ онымен теңесетін пішіннің бір түрі ме (51), яки болмаса осы пішіннің өзі ойлау қабілеті мен басқа нәрседен құралады ма? Оған бұл жерде анықтама беру артықтық, бірақ ол расында ойлау қабілетіне ие болған пішін [һай`атун тантио].

Ойлайтын пішіндер басқа жерлерде аталған болатын әрі олардың арасында әрекетшіл [фағилә] және әрекетшіл емес пішіндердің бар екені айтылған.

Ойлайтын әрекетшіл пішіндерге адамның жанында пайда болған дұрыс елес немесе қиялдың негізінде әрекет ететін пішіндер жатады, сондай-ақ адам жанындағы жалған қиялдың негізінде пайда болғандары да қатысты. Қолданбалы музыка өнерінің атауын анағұрлым ақтайтын – ойлайтын пішін. Ол ойдан шығарылған естілетін әуендердің арқасында жанда пайда болатын дұрыс елестің әрекетімен бірге келеді.

Ал екінші өнер [құрастырылған әуендер] – дұрыс елестің негізінде әрекет қылушы ойлайтын пішін. Ол болса құрастырылған, ойдан шығарылған әуендердің арқасында дүниеге келеді.

* * *

Әуенді орындау пішіні

Бірінші пішін адамда екі қасиеттің үндескен кезінде пайда болады: әуелгісі – оның жанында өзінің ойлап шығарған әуендерінің бір немесе бірнеше бейнелерінің елестері көрініс табуы тиіс; (52) екіншісі – шығып жатқан әуен дыбысының позицияларына сәйкес адам соғып отырған затты аспаптың үстінде еркін қозғалтуға құдіретті болуы.

Соғатын мүше – бұл адамның қолы немесе адамның көкірегіндегі ауаны тамақтың көмегімен ауыздан шығаратын мүше. Қол аспапты өзі немесе басқа заттың көмегі арқылы ұрады. Ал демді ауыздан қысыммен шығаратын мүшеге келсек, онда ол шығарып жатқан ауамен ұрады.

Қолмен ұрып отырған зат – бұл уд [әл-ъидан] немесе мизафа [әл-маъазиф] /3/ сияқты [аспап], ал ауа қысымымен шығаратын мүшенің соққысы арқылы болған [аспап] – мизмар [әл-мазамир] /4/ немесе адамның дауысын шығаратын тамақ мүшелері.

Қолмен жасалған аспаптарда әуен дыбыстарының позициялары қолмен жасау арқылы болмақ, мысалы, уд [әл-ъидан] және соған ұқсас аспаптардың шектерін тарту немесе мизмардағы ауа шығатын тесіктер арқылы. Ал дауыс шығаратын мүшелерде болса орындау үшін қажетті әуен дыбысын шығара білу қабілетіне жету қажет. (53) [Соққыш] мүшені шығып жатқан әуен дыбысының пози-

цияларына сәйкес соғуы, оның әдеттенуіне байланысты. Қолдан жасалған аспаптардан белгілі дыбыс шығару дағдысы жасанды жолмен келеді. Ал дауыс шығару мүшелерінен ойдағы әнді естілетіндей етіп шығару дағдысы да әдеттенудің арқасында іске асады.

Бұл пішін ойдан немесе ойлау әрекетінен және басқа аспаптан шығатын өзге пішіннен құралатыны айқын. Әуендердің бұл көрінісі сезім арқылы қабылданып, елестегі нәрсені әуен арқылы жеткізуге бейімділігіне, практикалық заттардың образдарын жасауға жәрдемін тигізеді. Елестің бұл түрі дайындыққа және көп жағдайда үздіксіз орындау тәжірибесіне қатысты.

Бұл көрініс образдардан пайда болуы мүмкін, сонан соң барып қабылданатын әуенге ауысады. Сондай-ақ бұл осы әуендерді көрсететін адамның табиғи қабілеттіліктеріне қатысты бірі-біріне ұқсамайды. Көріністің біраз бөлігі әуеннің дыбыстары жасалатын денелермен байланысты.

(54) Әуенге көп жағдайда жан-жақты қоршап тұрған заттарға тән жақын және алыс кездейсоқтық қолайлылық жасайды. Сондықтан көп жағдайда осы формаға ие болған адам қолында аспаптың немесе өлең шығаруына себеп болатын басқа да нәрселердің болмауы салдарынан әуен шығара алмай әлекке түсіп жатады.

Кімде-кім осы форманың иесі болса, демек, ол адам әуеннің ғылымы және оның көрінісі жайында, тек сол әуенді шығару үшін қажет болған деңгейіне шейін ғана ие болғаны. Бұл формадағы ең керемет білім – ең жақсы әуенге артықшылықтың берілуі, дыбыстардың бір-біріне туыстығы мен қашықтығының анықталуы және ойда туындаған елеске сәйкес әуендерді шығару үшін аспапты қандай соққымен шерту керектігі. Орындаушы бұлар жайындағы пайымдауында ойындағы заттардың себептеріне тоқтамастан олардың тек сондай екенін айтып шектеледі. Бұл – әуендерді естіртуші әрі осы формаға ие болушының жоғарғы шегі. (55) Ол «зат деген не» [мә һуа әш-шай] дегенді тану деп аталады. Демек, әуендер мен дыбыстарды зерттеудің бұл формасында «зат не үшін» [ли-мә әш-шай] деген нәрсе емес, тек «зат деген не» мәселесі ғана анықталады /5/.

Әуен шығару пішіні

Екінші пішінге келсек, егер адамның бойында табиғи немесе әдеттенуіне байланысты жақсы әуенді даңғазә әуеннен, үйлесімді дыбысты үйлесімсіз дыбыстан ажырата алу қабілеті болса, құлаққа жағымды естілуі үшін оның күйін дұрыс қоя білсе және олардан кемелденген әуен шығара алса ғана [екінші пішінге ие] болмақ.

Бұл жағдай әдеттегі есту мен елестету қабілетіне ие [орындаушы] адамға да тиісті. Ал енді оның әуенді тану мен елестете білу деңгейіне келсек, онда әлі айтылмаған, бірақ осы пішіндегі бар нәрсе қажет әрі жеткілікті болмақ.

(56) Егер ол сондай бір пішінге ие болса, яғни ол әуенді өзінің ішінен немесе басқа орындаушыдан естімей тұрып, оның жанында сақталмаған болса, бірақ ол оны сезген сәтте бейнеленсе, онда бұл пішін де жеткіліксіз болмайды.

Бұған ұқсас пішіндер мынадай, егер ол әуен шығаруды ниет етіп ән айтса немесе музыка аспабында ойнаса, онда әуендер оның жанында сақтала бастайды. Бұрынғы әуен шығарғыштар жайында да осындай нәрселерді айтады, бұлардың арасында Мәдинелік Мабат та бар /6/.

Бұлардың арасындағы анағұрлым әуен шығарғышы сондай адам, ол әуен шығару үшін құлақпен естіп отыруға мұқтаж емес, бірақ өзі қалаған кезде әуендер оның қиялында адасып жүреді.

Бұл пішін [әр түрлі музыканттардың] артықшылық дәрежесіне сай әр түрлі болады. Кейде музыкант сондай қабілетке жетеді, ол (57) әуен шығару барысында естілетін нәрсеге арқа сүйемейді немесе мұны оқта-текте ғана қажетсінеді. Меккелік Ибн Сурайдж жайында осылай айтады /7/. Ол әуен шығаратын кезінде өзінің дауысына жақын дыбысты шағын қоңыраулар [джәләджил] ілінген көйлек киіп, кейін иықтары мен денесін қажетті ырғақта қозғаған /8/. Оның айтқан әуен дыбысы, оның жасап жатқан қимылдарының ұзақтығымен сәйкесін тапқан кезде өзі ойлап шығарған әуені мәресіне жетіп, оны әндетер еді. Әуен шығарудың басқа кездерінде осы, ақырғы [дыбыс] жеткіліксіз болып, [музыкант] әуен композициясына қатысты естілетін дыбыстарға құлақ

салуға арқа сүйеуі керек. Кейбір кезде әуен шығарудың бұл пішіні ұзақ машықтың [әд-дәраба] арқасында күшейіп, кемелдене түседі, сөйтіп, адам оның көмегімен елестеткен нәрселерін түгелдей ақыл елегінен өткізеді.

(58) Бұл пішін үш түрге бөлінеді: біріншісі – адам әуеннің образын жасауы үшін естілетін нәрсеге мұқтаж емес; екіншісі – сол образды ақыл елегінен өткізу қабілетіне әлі ие болмай тұрып, ол естілетін нәрсеге мүлде мұқтаж емес; үшіншісі – адамның елесінде болған күллі нәрселерді ақыл елегінен өткізе алу потенциясына ие болу түрі, мысалы, Исхақ ибн Ибраһим ибн Маймун әл-Мәусили сияқты /9/.

Екінші практикалық пішіннің бөлінген әрбір үш түріне арнайы атау берген жөн, ал олардың арасындағы пішіндерді алу аса қиындыққа соқпайды. Алайда адам өзінде пайда болған образдарды әлі ақылына салуға шарасыздық танытса, онда мұны тума немесе табиғи қабілеттілік күші немесе осы нәрсеге жақындау, яғни өнерден алшақтау есіммен атаған дұрыс. Ал енді өзінде пайда болған образдарды ақыл елегінен өткізе алатын қабілеті болса, мұны потенция немесе табиғи қабілеттілік деп атамай-ақ өнер деген дұрыс.

БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ ТІЗІМ

1. Аль-Фараби. Аль-мадинат аль-фадылят. – Стамбул, 1985.
2. Аль-Фараби: философия. Культура. Религия // Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 75-летию КазНУ имени аль-Фараби. – Алматы: Қазақ университеті, 2009.
3. Mahir Sahin. Bediüzzamana göre felsefe. – İzmir, 2006.
4. Majid Fakhry. Al-Farabi, Founder of Islamic Neoplatonism: His Life, Works and Influence.-Oxford: One-World Publications, 2002. – P. 148.
5. Louis Gardet: A Catholic Thomist takes up Islamic Studies, Volume 99. – P. 253-259
6. Абу Наср аль-Фараби. Добродетельный город: философские трактаты. – Алматы: Международный клуб Абая, 2014.
7. Абу Наср аль-Фараби. Книга о музыке: философские трактаты. – Алматы: Международный клуб Абая, 2014.
8. Абу-Насыр аль-Фараби. Кітаб аль-мусики аль-кабир. Критический текст и комментарий Гаттас Абу аль-Малик аль-Хашба. – Каир, 1967.
9. Али Булач. Ислам душунджесинде дин-фелсефе вахий-акыл илишкиси. – Йени академия йайындары. – Стамбул, 2006. – С. 154.
10. Алтаев Ж.А. Орта ғасыр классикалық ислам философиясы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2015.
11. Алтаев Ж.А., Фролов А.А. Ислам философиясы: оқулық. – Алматы: Эверо, 2013.
12. Алтаев Ж.А., Фролов А.А. Исламская философия: учебник. – Алматы: Эверо, 2013.
13. Алтаев Ж.А., Фролов А.А. Исламская философия: новый взгляд: учебник. – Алматы: Кокжиек, 2010.

14. Алтаев Ж.А. Әл-Фараби өркениеттер сұхбатында. – Алматы: Қазақ университеті, 2017.
15. Аль-Фараби. Логические трактаты. – Алматы, 1975.
16. Аль-Фараби. Математические трактаты. – Алматы, 1975.
17. Аль-Фараби. Трактаты о музыке и поэзии. – Алматы, 1993.
18. Әбдіраман Ш. Фарабитану осылай басталған... // Қазақ әдебиеті. – 2005. – 11 ақпан.
19. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы, 1970.
20. Әлемдік философиялық мұра: 20 томдық – Алматы: Жазушы, 2005.
21. Әл-Фараби және заманауи Қазақстан философиясы: ұжымдық монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2012.
22. Әл-Фараби және қазіргі заман: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2014.
23. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы, 1973.
24. Әл-Фараби. В кн. Трактаты о музыке и поэзии статья Бурабаева М.С. Философия искусство Абу-Насыра аль-Фараби. – Алматы, 1993.
25. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар, – Алматы, 1970.
26. Әл-Фараби: Философия. Мәдениет. Дін: әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 75 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конф. материалдары, Алматы. – 2009. – 18 наурыз.
27. Бекір Қарлыға Әл-Фараби өркениет философы. – Алматы: Қазақ университеті, 2016.
28. Бурабаев М.С., Кенисарин А.М. Об отношении к философскому наследию в ученичх Аристотеля и аль-Фараби // Вестник АН КазССР. – 1982. – №II
29. Гафуров Б.Г., Касымжанов А.Х. Аль-Фараби в истории культуры. – Алматы: Қазақ университеті, 2019.
30. Григорян С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана VII-XII вв. – М., 1960.
31. Касабеков А., Алтаев Ж. Қазақ философиясы. – Алматы: Ер-Дәулет, 1996.
32. Касымжанов А.Х. Аль-Фараби. – Алматы: Қазақ университеті, 2019.

33. Кирабаев Н.С. О философских основаниях мусульманской культуры / Homo philosophans. Сборник к 60-летию профессора К.А. Сергеева. Серия «Мыслители». Выпуск 12. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002.
34. Кирабаев Н.С. Социальная философия мусульманского Востока (эпоха средневековья). – М.: Изд-во УДН, 1987.
35. Книга об Аль-Фараби. – Алматы: Международный клуб Абая, 2014. – 260 с.
36. Көбесов А. Әбу Насыр Әл-Фараби. – Алматы: Қазақ университеті, 2004.
37. Көбесов А. Әл-Фарабидің ашылмаған әлемі. – Алматы: Санат, 2002.
38. Көне мәдениет жазбалары. – Алматы, 1991. – 284 б.
39. Қазақ даласының ойшылдары. IX–XII ғғ. – Алматы, 1995. – 254 б.
40. Қоянбаева Г. Философия аль-Фараби и исламская духовность. – Алматы: КИЦ ИФПР МОН РК, 2005. – 264 с.
41. Машанов А. Әл-Фараби және Абай. – Алматы: Қазақстан, 1994.
42. Машанов А. Әл-Фараби. – Алматы: Жазушы, 1970. – 246 б.
43. Нысанбаев А.Н., Курманғалиева Г.К., Қоянбаева Г.Р., Кенисарин А.М., Сейтахметова Н.Л. Аль-Фараби и развитие восточной философии. – Астана: Елорда, 2005.
44. Орынбеков М.С. Генезис религиозности в Казахстане. – 2-е изд., перераб. и доп. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2013.
45. Орынбеков Предфилософия протоказахов. – Алматы: Өлке, 1994. – 208 с.
46. Ризо Довари Ардакани. Фараби – основоположник исламской философии. – М., 2014.
47. Рыскиева А.Ә. Дәстүрлі түрік дүниетанымының рәміздік универсумы: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2017.
48. Сатыбекова С.К. Гуманизм аль-Фариби. – Алма-Ата: Наука, 1975.
49. Фарабитану қалай басталды? // Бердібай Р. Дәстүр қуаты. – Алматы: Білім, 2005.
50. Хайруллаев М.М. Фараби, эпоха и учение. – Ташкент, 1975.

Оқу басылымы

Алтаев Жақыпбек
Құранбек Әсет
Асқар Лесхан
Сүлейменов Пірімбек
Әлиев Шаттық
Қайратұлы Самат

ФАРАБИТАНУ

Оқу құралы

Редакторы *Г. Ыбырайқызы*
Компьютерде беттеген *Ф. Қалиева*
Мұқабасын безендіргендер: *Я. Горбунов, Ф. Қалиева*

ИБ №12969

Басуға 09.08.2019 жылы қол қойылды. Пішімі 70x100^{1/12}
Көлемі 8,75 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №5330.
Таралымы 130 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.

9 786010 441729